

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

1 (43) • 2021

ЗМІСТ

Демографічні процеси

- КУРИЛО І. О., ГАРАЩЕНКО Т. М. Особливості демографічної структури Львова як метрополісного центру західного регіону України. 3
- КРИМЕР Б. О. Особливості сімейної політики у великих містах в умовах демографічного переходу 19
- АКСЬОНОВА С. Ю. Багатоплідна народжуваність в Україні: демографічний вимір 38
- KYEI K. A., GAVNI P. Mortality level and trend in South Africa and their Implications 53

Соціальні проблеми

- ЗАЯЦЬ Т. А., ЖАХОВСЬКА В. Л. Конвертація соціального капіталу в Україні: суперечності, принципи і перспективи 63
- НОВІКОВ В. М. Соціальний потенціал інституту некомерційних організацій. . . . 80
- ЛЕШЕНКО У. С., ЛУКОВИЧ Т. В. Система індикаторів умов проживання населення на місцевому рівні: принципи формування та використання 101

Книжковий огляд

- ЗЕЛЕНЬКО Г. Рецензія на монографію С. Пирожкова та Н. Хамітова «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини» .. 117
- ОГЛЯД ВИДАНЬ 123

Наукове життя

- Слово прощання. Пам'яті А. Г. Вишневського присвячується 133
- ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ 135
- GUIDELINES FOR AUTHORS 138

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
PTOUKHA INSTITUTE FOR DEMOGRAPHY AND SOCIAL STUDIES
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

1 (43) • 2021

CONTENTS

Demographic Processes

KURYLO I. O., & GARASHCHENKO T. M. Lviv as a Metropolitan Center of the Western Region of Ukraine: Peculiarities of Demographic Structure.	3
KRIMER B. O. Family Policy in Big Cities in Terms of Demographic Transition.	19
AKSYONOVA S. Yu. Multiple Births in Ukraine: Demographic Aspects.	38
KYEI K. A., & GAVHI P. Mortality Level and Trend in South Africa and Their Implications.	53

Social Problems

ZAIATS T. A., & ZHAKHOVSKA V. L. Conversion of Social Capital in Ukraine: Contradictions, Principles and Prospects.	63
NOVIKOV V. M. Social Potential of Non-Profit Organizations.	80
LESHENOK U. S., & LUKOVYCH T. V. System of Indicators for Living Conditions of the Population at the Local Level: Principles of Organization and Use.	101

Book Review

ZELEN'KO G. Review of the monograph by S. Pyrozhev and N. Khamitov "Civilization subjectivity of Ukraine: from potentials to a new worldview and human existence"	117
REVIEW OF PUBLICATIONS.	123

Scientific Life

A word of farewell. Dedicated to the memory of A. G. Vishnevsky.	133
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	135
GUIDELINES FOR AUTHORS.	138

Cite: Kurylo, I. O., & Garashchenko, T. M. (2021). Osoblyvosti demohrafichnoi struktury Lvova yak metropolisnoho tsentru zakhidnoho rehionu Ukrainy [Lviv as a Metropolitan Center of the Western Region of Ukraine: Peculiarities of Demographic Structure]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 3-18.

УДК 314-043.92 (477-25)

JEL Classification: J14

І. О. КУРИЛО, д-р екон. наук, проф., зав. відділу
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com
ORCID 0000-0002-5082-2024
Scopus ID 57190215809

Т. М. ГАРАЩЕНКО, голов. економіст
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: g.totoshka@gmail.com
ORCID 0000-0002-7244-3877

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТРУКТУРИ ЛЬВОВА ЯК МЕТРОПОЛІСНОГО ЦЕНТРУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Мета роботи полягала у виявленні сучасних особливостей демографічного складу метрополісного центру західного регіону України шляхом порівняльного аналізу статевовікової структури населення Львова з міським населенням Львівської області та з демографічною структурою метрополісів сходу та півдня країни. Розглянуто новітню специфіку статевовікового складу населення Львова за комплексом індикаторів з використанням статистико-демографічних методів аналізу структури й динаміки, подібності структур та структурних зрушень, а також порівняльної оцінки структур із використанням моделі стабільного населення. Новизна роботи зумовлена застосуванням таких методичних прийомів оцінки демографічної структури, які при вивченні даного об'єкта дослідження дотепер не використовувались, а також специфікою порівняльного контексту дослідження, що дало змогу отримати нові дослідницькі результати. Виявлено наявність кількох різних «порогів» віку балансування чисельностей статей в населенні Львова та інших метрополісів, що пояснюється гендерною специфікою навчальної та трудової міграції в ці міста як крупні освітні та економічні центри України з притаманними їм особливостями господарської спеціалізації. Встановлено, що з-поміж досліджуваних міст-метрополісів населення Львова вирізняється нижчим рівнем постаріння, що асоціюється й зі сприятливішим режимом

природного відтворення (меншою інтенсивністю депопуляції); воно має децю вищу частку молоді та жінок репродуктивного віку, помітно нижчий рівень навантаження літніми особами на трудоактивний віковий контингент за вищого навантаження дітьми та підлітками; це відображає наявні та потенційні демоекономічні переваги міста на тлі метрополісів півдня та сходу країни. Виявлено, що населення Львова є, проте, демографічно старішим, аніж міське населення Львівщини (за мінусом обласного центру) через порівняно вищу тривалість життя та децю нижчу дитородну активність. Доведено, що Львів за своєю демографічною структурою відчутніше відрізняється від досліджуваних метрополісів півдня та сходу країни, ніж ці міста між собою. Обґрунтовано, що хоч у коротко- та середньостроковій демографічній перспективі старіння населення в Львові та інших містах-метрополісах прогресуватиме, проте центр західного регіону України зберігає кращі демографічні передумови для соціально-економічного розвитку та, зокрема, для реалізації інноваційної метрополійної функції.

Ключові слова: метрополіси, західний регіон України, демографічна структура, статеві співвідношення, середній, медіанний та модальний вік населення, модель стабільного населення.

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Однією з найважливіших відмітних рис сучасного міста-метрополіса, що визначають можливості його впливу на соціально-економічний розвиток інших територій, є спроможність міста постати драйвером інноваційних перетворень, платформою для впровадження передових стратегій урбаністичного розвитку, бути сприятливим середовищем для створення й використання інноваційних хабів задля поліпшення якості життя населення.

Розгляд таких міст із урахуванням специфіки їх інноваційної функції передбачає зосередження уваги на структурах населення як ключового елементу соціальної системи, що є первинним і визначальним стосовно наявних та потенційних можливостей розвитку міста. Перспективи цього розвитку взаємопов'язані з демографічною структурою населення, адже саме вона становить собою той «каркас», на основі якого формується соціально-економічний (в тому числі власне освітній, професійний) склад жителів міста, визначає соціально-демографічні передумови формування інноваційно активних або ж сприйнятливих контингентів населення тощо. У зв'язку з цим можна провести історико-демографічну аналогію з періодами / країнами економічно-інноваційних проривів, реалізація яких асоціювалась зі сприятливими демографічними передумовами (так званим демографічним дивідендом у вигляді високої частки працездатного контингенту й, зокрема, молоді в складі населення)¹.

Звісно, своє «вікно демографічних можливостей» Україна вже проминула, однак це не деактуалізує постановку питання про те, що окремі територіальні утворення в межах країни можуть зберігати кращі (або ж

¹ Як-от, наприклад, демографічне підґрунтя економічного «дива» в невеликих державах південно-східної Азії (понад пів століття тому).

мати гірші) демографічні передумови для інноваційно-економічного розвитку. В даному контексті привертає увагу місто Львів як метрополісний центр більш сприятливого в демографічному відношенні західного регіону України.

Аналіз останніх досліджень. Львів — сьоме за чисельністю населення місто нашої країни (понад 724,3 тис. осіб), великий транспортний вузол, промисловий, туристичний, а також визначний національно-культурний та науково-освітній центр, тенденції розвитку якого привертають до себе дослідницьку увагу фахівців різних наукових профілів. Не є винятком й соціально-демографічні аспекти розвитку міста, котрі, щоправда, потрапляють до поля зору дослідників не так часто, як, скажімо, економічні чи культурно-історичні.

Процеси просторового розвитку Львова, включаючи певні демографічні аспекти (депопуляція, структура домогосподарств), у порівнянні з Ригою (Латвія) вивчала М. Беновська (M. Benovska) з університету Тарту [1], деякі соціально-демографічні чинники формування людського капіталу дитячих контингентів на прикладі Львова розглядала В. Пантілей (V. Pantyley) з Люблінського університету [2]. Тематиці демографічного розвитку Львова та області в складі всього західного регіону України присвячено дослідження вітчизняної науковиці С. Петрук (S. Petruk) у співпраці з польським колегою Я. Ладишем (J. Ładysz) [3].

На теренах нашої країни метрополійні функції Львова на тлі інших міст західного регіону країни, зокрема, й у соціально-демографічному контексті, розглянули у монографічному виданні львівські науковці [4, с. 136—146].

Поширеними серед останніх вітчизняних наукових розробок, присвячених Львову й області (а також іншим центрам західного регіону), є, зокрема, ті, де аналізуються сучасні проблеми розвитку туризму й туристичної інфраструктури [5], демографічні аспекти формування зайнятості населення [6], проблеми децентралізації та її впливу на розвиток поселенської мережі й зміни щодо людності [7] тощо. В більшості цих робіт демографічна складова й проблематика соціально-демографічних структур є радше дотичними, аніж такими, що знаходяться в центрі аналізу. Деякі ж власне демографічні розвідки щодо західного регіону країни наразі сфокусовані на проблемах саме сільського населення й селищної мережі Львівщини [8].

Із робіт, найбільш тематично близьких до обраного нами фокусу дослідження населення Львова, маємо назвати роботу І. Гудзеляк (I. Gudzeľiak), в якій демографічна ситуація у цьому місті розглядається у порівнянні зі столицею України та не лишаються осторонь й питання старіння населення [9].

Мета, інформаційна база та методи дослідження. Мета роботи полягала у виявленні особливостей демографічної структури Львова на основі її поглибленого аналізу за комплексом статистичних індикаторів у

порівнянні з характеристиками статеві-вікового складу міського населення Львівської області, а також жителів міст-метрополісів південного та східного регіонів України.

Інформаційною базою дослідження стали дані Державної служби статистики України щодо чисельності та розподілу за статтю й віком постійного населення Львова, Дніпра, Одеси та Харкова², відповідні дані, що стосуються демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграцій), а також побудовані фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України демометричні моделі для м. Львова, Львівської області (за мінусом жителів Львова) й для перерахованих вище міст із метрополійними функціями.

Для міжнародних порівнянь демографічної структури Львова та інших європейських міст (за межами України) залучено дані Статистичної служби Європейського союзу (*Cities (Urban) Audit*) та національних статистичних служб деяких європейських країн.

Дослідження ґрунтовано на широкому використанні статистичних методів аналізу структури та динаміки (відносних та середніх величин, темпів зростання / зниження, показників подібності структур і структурних зрушень, графічного методу), а також демографічного моделювання (моделі стаціонарного й стабільного населення).

Наукова новизна роботи випливає зі специфіки застосованих методичних прийомів оцінки демографічної структури, які при вивченні даного об'єкта дослідження дотепер не використовувались, та з порівняльного контексту дослідження, де демографічна структура Львова аналізується і на тлі міського населення Львівщини, й у порівнянні зі структурою обласних центрів півдня та сходу України, що мають ознаки метрополісів. Це дало змогу отримати нові наукові результати в частині: виявлення «множинності» порогів віку балансування чисельностей статей в населенні метрополісів та пояснення цього феномену; уточнення спільних та встановлення специфічних рис вікової структури населення Львова поряд з іншими досліджуваними сукупностями населення, обґрунтування її відмінностей, відносних демоекономічних переваг та ймовірних перспектив.

Виклад основного матеріалу. Місто Львів вирізняється серед інших міст з метрополійними функціями в Україні меншою чисельністю та щільністю населення. Він є метрополійним центром менш урбанізованого західного регіону країни, а також має певні специфічні риси статево-вікового складу населення (рис. 1).

² До деталізованого порівняльного аналізу не було залучено м. Київ, позаяк питання щодо його демографічної структури й особливо специфіки старіння населення нещодавно розглядалось у іншому дослідженні [10], а у порівняльному контексті зі Львовом — у [9].

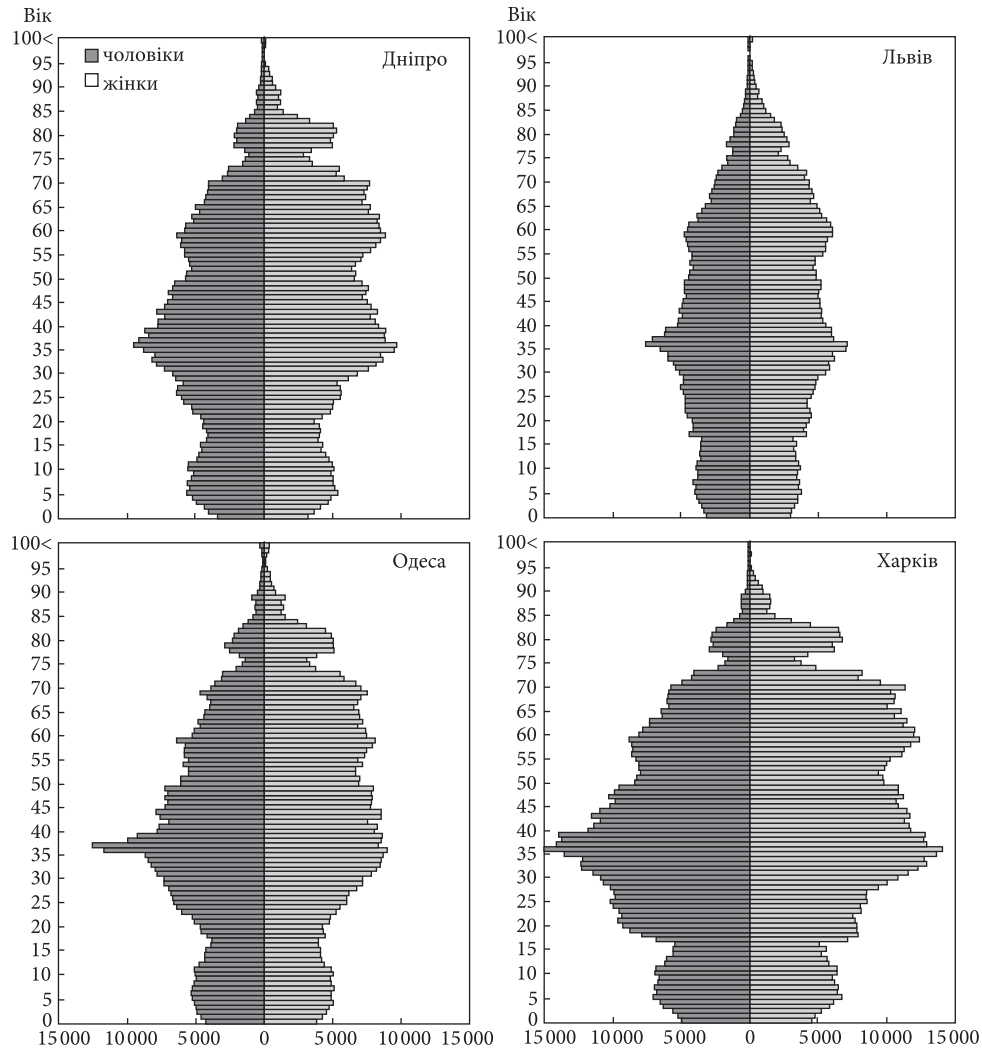

Рис. 1. Піраміди статеві-вікового складу населення Дніпра, Львова, Одеси та Харкова станом на початок 2020 р., осіб

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

З-поміж досліджуваних міст Львів поряд з Одесою і на відміну від східних метрополісів країни (Дніпро, Харків) характеризується меншою статевою диспропорцією у населенні. Так, на кожні 1000 чоловіків зараз припадає 1150 жінок-львів'янок, у той час як для харків'ян це співвідношення за статтю становить 1162, а у населенні Дніпра — 1209. Зазначимо, що в динаміці це співвідношення у Львові погіршилось у зв'язку з процесом демографічного старіння, адже, скажімо, 15 років тому воно становило 1125 жінок на 1000 чоловіків.

Львів має принаймні два вікових «пороги» балансування чисельностей статей в населенні. Ця особливість пов'язана насамперед із функцією метрополіса як одного з освітніх центрів країни, де зосереджено немало провідних закладів вищої освіти. Позаяк саме серед студентських контингентів спостерігається деяка чисельна перевага дівчат, перший такий віковий «маркер» припадає в місті на вік найвищої навчальної активності молоді (18—19 років) і його наявність зумовлена гендерною специфікою не процесу смертності, а навчальної міграції. Тож після відмітки 21 рік невелика чисельна перевага жінок закономірно сходить нанівець і поновлюється у Львові вже у віці 28—29 років переважно вже внаслідок вичерпання природного «запасу» хлопців, що зберігається лиш у молодших вікових групах.

Маємо зазначити при цьому, що, крім демографічних чинників, на статевий баланс / дисбаланс у межах різних вікових контингентів впливають особливості економічної спеціалізації міста, секторального розподілу зайнятих, що обумовлюють гендерну специфіку відповідних міграційних потоків. У взаємодії з процесами природного руху цей чинник за своїм впливом може й переважати: якщо галузева специфіка зайнятості диктує, скажімо, порівняно більшу затребуваність чоловіків, це зумовлюватиме їх переважання й за віковими межами молоді, навіть попри відчутну чоловічу надсмертність.

Підкреслимо, що Львів є містом з переважним розвитком сфери послуг, в якій високою є затребуваність робочої сили жінок. Тож на тлі окремих південних та східних міст Львів має нижчий вік балансування чисельностей статей та дещо більшу чисельну перевагу жінок у трудоактивному віці (табл. 1).

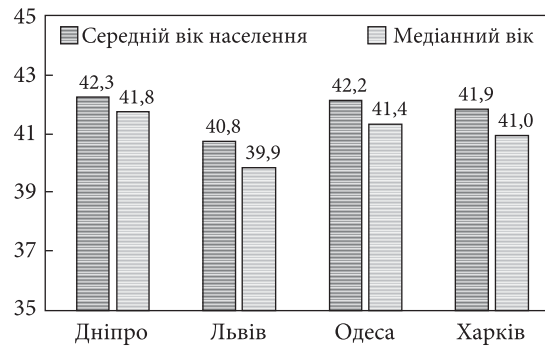
Показовими в плані переважного впливу факторів різного характеру на формування статево-вікових конфігурацій в населенні є результати порівняння за досліджуваними сукупностями екстремальної характеристики

Таблиця 1. Вікові пороги / інтервали балансування чисельності статей та деякі статеві співвідношення в населенні міст-метрополісів України в 2020 р.

Міста	Вік балансування чисельностей за статтю	Припадає жінок на 1000 чоловіків у інтервалі віку	
		15—49 років	20—59 років
Дніпро	17—18 років; 30 років	1018	1083
Львів	18—19 років; 28 років	1015	1060
Одеса	16—17 років; 31—34 роки; 40 років	963	1013
Харків	18 років; 32—35 років; 40 років	972	1031

Джерело: дані Держстату України та авторські розрахунки.

Рис. 2. Середній та медіанний вік населення Дніпра, Львова, Одеси та Харкова станом на початок 2020 р., років
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

центру вікового розподілу населення — його модального віку. В усіх метрополісах його значення є вельми близьким: у Львові, Дніпрі та Харкові дорівнює 36 років, а в Одесі — 37 років. Стосовно центру західного регіону країни можна напевне говорити про обумовленість модального значення впливом демографічної хвилі, адже саме згаданого значення модального віку тут станом на 2020 р. досягли найбільш численні покоління народжених у період підвищеної дітородної активності 1983—1984 рр. містян Львова та Львівщини.

Однак ситуація, приміром, щодо Одеси, на піраміді якої насамперед привертає увагу надто значний виступ, що відповідає чисельності 37-річних чоловіків, є більш специфічною й зумовленою передусім організаційно-обліковими обставинами, а саме — характером обліку міграційних процесів. Це стосується, зокрема, чоловіків, які на момент останнього перепису населення (ще в 2001 р.) були переписані за місцем проходження строкової військової служби (у містах / регіонах із великими військовими частинами) й лишилися дотепер «приписаними» до відповідних територіальних сукупностей населення³, сформували в них такий специфічний «надлишок» чоловіків указанного віку.

Серед узагальнюючих статистичних характеристик вікового розподілу населення найпоширенішими є його середній та медіанний вік. Львів виділяється з-поміж досліджуваних міст-метрополісів найменшими значеннями цих показників (рис. 2), що засвідчує й нижчий рівень демографічного старіння (оскільки згадані характеристики центру вікового розподілу вважаються також індикаторами рівня постаріння).

Про динаміку середнього віку населення Львова на тлі міського населення Львівщини дає змогу судити рис. 3. Він демонструє неухильність демографічного старіння обох територіальних сукупностей населення, що відбувається в останнє десятиліття практично синхронно, останнім часом

³ При демобілізації чоловіки не потрапляли до статистики міграцій.

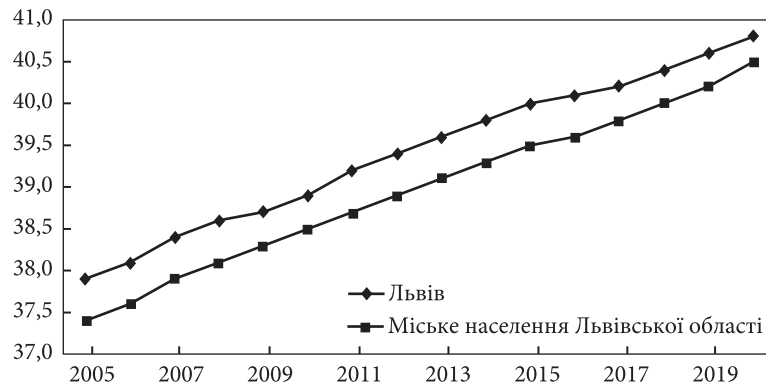

Рис. 3. Середній вік населення Львова та міського населення Львівської області у 2005—2020 рр., років

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

із деяким випередженням у містах Львівщини та зі збереженням «лідерства» обласного центру за рівнем постаріння.

Населення Львова за останнє п'ятнадцятиріччя «додало у віці» майже 3 роки (причому жінки більше ніж чоловіки), що сприяло й зміні загального статевого співвідношення на користь жінок. Зрештою, станом на 2020 р. середній вік жінок у Львові перевищує такий щодо чоловіків на чотири з половиною роки.

Частка осіб, які перетнули «поріг старості» (65 років) підвищилась у населенні метрополіса більш ніж на 3 відсоткових пункта, питома вага довголітніх — на 1,5 в. п. Частка осіб віком 65 років і старше серед жінок Львова більш як на 7 в. п. вища, ніж відповідна частка літніх чоловіків. Аналіз змін у віковій структурі з використанням індексу структурних зрушень підтверджує, що порівняно більшим динамічним змінам у ретроспективі (в цілому за досліджуваний період) була «підвладна» саме структура жінок.

Зміни вікової структури населення в розрізі вікових контингентів, виділених за ознакою потенційної трудоактивності, в Львові та Львівській області (міські поселення за мінусом Львова) за досліджуваний період демонструє рис. 4.

За спільної спрямованості динаміки у бік демографічного старіння, а в останнє десятиріччя — й поступального скорочення частки трудоактивного за віком контингенту, міське населення Львівщини порівняно з львів'янами має зовсім незначну структурну перевагу щодо питокої ваги дитячого й трудоактивного населення. Що ж до молоді (від 15 до 34 років), то за її часткою Львів навіть дещо випереджає міське населення Львівщини (за мінусом обласного центру) за рахунок більш численних контингентів студентів та молодих працівників, умови працевлаштування яких у метрополійному центрі є кращими, аніж в інших містах області. Частка довголіт-

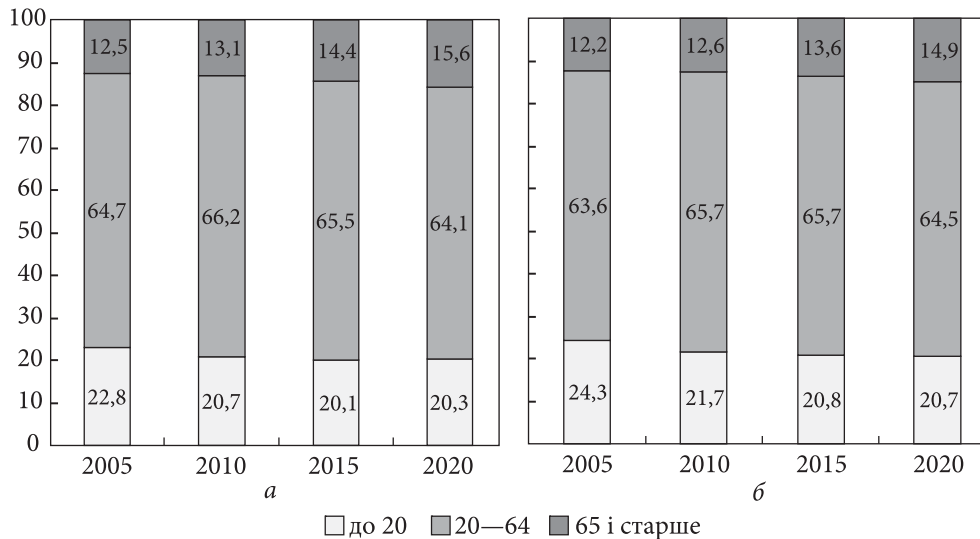

Рис. 4. Розподіл населення Львова (а) та міського населення Львівської області (б) за віковими контингентами в 2005, 2010, 2015 та 2020 рр., %

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

ніх у населенні (за віковою межею 80 років) становила у Львові в 2020 р. 3,5 %, у міському населенні Львівщини — 3,3 %.

Вищий рівень постаріння у Львові на тлі області асоціюється з дещо нижчим рівнем народжуваності в цьому місті, а також із помітно вищою тривалістю життя: у 2019 р. для населення Львова вона становила 74,6 року (79,1 — для жінок, 69,8 — для чоловіків), а для міського населення Львівської області — 72,9 року (78,3 та 67,6 відповідно)⁴. Львів же вирізняється кращими умовами дожиття й власне у старості: ймовірність повністю прожити період від 65 до 80 років становить для львів'янки — 0,67, львів'янина — 0,44, а для міських жителів / жительок Львівщини — 0,63 та 0,38 відповідно. Помітно це й на тлі східних міст України з метрополійними функціями: згадувана ймовірність для жінок та чоловіків, які живуть у Дніпрі, становить 0,64 і 0,39 відповідно, а в Харкові — 0,63 та 0,42.

Водночас, попри найвищу тривалість життя населення із-поміж досліджуваних міст-метрополісів (у Дніпрі вона становила 73 роки, в Одесі — 73,6, у Харкові — 73,2), Львів поступається за рівнем демографічного постаріння цим містам східного та південного регіонів України, де традиційно нижчою є дітородна активність населення.

⁴ Згідно з таблицями смертності й середньої очікуваної тривалості життя, побудованими фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

Із українських міст-метрополісів нинішній рівень постаріння в місті Львів є дещо вищим лише порівняно зі столицею України (детальніше про сучасну специфіку демографічного старіння в Києві [10]).

Порівняно ж із населенням міст країн-сусідів із Центральної та Східної Європи, значення коефіцієнта постаріння «згори» з використанням вікового порогу 65 років для населення Львова лишається нижчим. Так, станом на 2019 р. у Гданську частка осіб віком 65 років і старше становила 17,3 %, Кракові — 17,5 %, Вроцлаві — 20,2 %, Лодзі — 21,6 %, Братиславі — 16,8 %, Варні — 18,9 %, Пловдиві — 20,8 %, Ошті — 19,6 %, Брно — 19,7 %, Мішкольці — 18,5 %, Печі — 20,4 %.

Особливості демографічної структури Львова визначають певні його демоекономічні переваги щодо метрополісів півдня та сходу України, котрі відображають показники, наведені на рис. 5.

З-поміж досліджуваних міст саме метрополісний центр західного регіону України вирізняється: порівняно вищою часткою молоді як контингенту населення, більш сприйнятливим до інновацій та схильним до запозичення модерних взірців поведінки та соціально-економічних практик; дещо вищою (ніж у Дніпрі та Одесі) часткою жінок репродуктивного віку, що виступає сприятливим структурним фактором загального рівня народжуваності; нижчим рівнем навантаження на осіб трудоактивного віку з боку літніх осіб.

З огляду на нижчий рівень постаріння та згадані співвідношення основних структурних характеристик населення у Львові й інших досліджуваних метрополісах, цілком закономірним є те, що саме Львів вирізняється й меншою інтенсивністю депопуляції: коефіцієнт природного убутку населення у 2019 р. становив у Львові 3,3 ‰ проти 4,9 ‰ в Одесі, 6,7 ‰ — у Харкові та 7,5 ‰ — у Дніпрі.

Загалом же за підсумками порівняльного аналізу демографічних структур Львова, Дніпра, Одеси й Харкова з використанням попарних коефіцієнтів подібності / відмінностей структур можна констатувати, що вікові структури всіх досліджуваних територіальних сукупностей населення є доволі подібними, але при цьому вікові конфігурації населення всіх метрополісів півдня й сходу України є ближчими між собою, аніж зі структурою населення Львова. Спираючись на отримані значення показників структурних відмінностей, можна також стверджувати, що сучасна вікова структура населення Львова найбільше відрізняється від такої щодо населення Одеси (це стосується чоловіків і жінок), а найбільш подібна — до структури населення Дніпра.

Як засвідчують прогнози, в найближчій і особливо середньостроковій демографічній перспективі у метрополісному центрі західного регіону України прогресуватиме демографічне старіння. Так, за розрахунками на основі середнього варіанта ймовірного демографічного прогнозу, побудо-

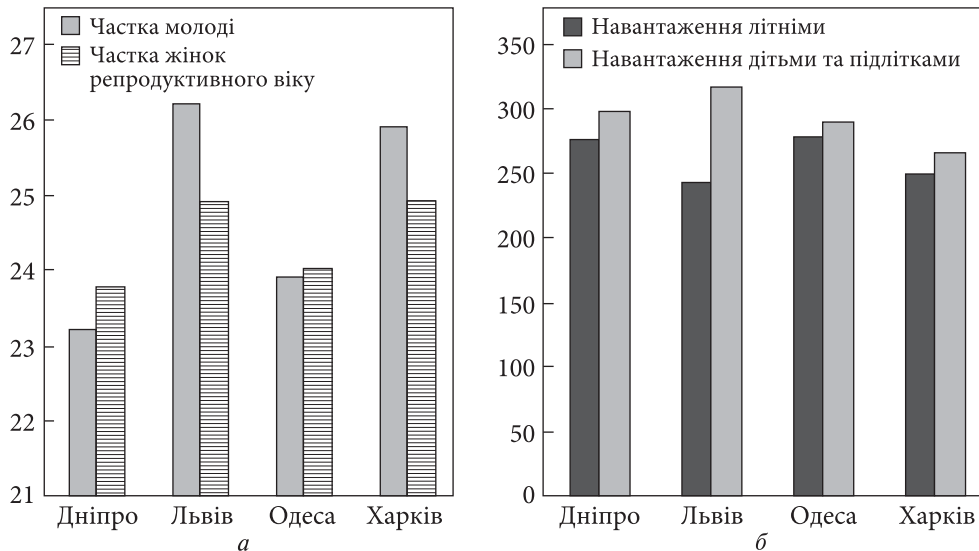

Рис. 5. Деякі показники вікової структури та демоекономічного навантаження на трудоактивний контингент у населення Дніпра, Львова, Одеси та Харкова, 2020 р.: *а* — частка молоді (15—34) та жінок репродуктивного віку (15—49) в населенні, %; *б* — демоекономічне навантаження на трудоактивний контингент (20—64 роки), на 1000 осіб
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

ваного П. Шевчуком (P. Shevchuk) та О. Єгорченковим (O. Yehorchenkov) для міст-метрополісів України [11], частка осіб віком 65 років і старше через десять років становитиме: серед львів'янок — 23 % (проти майже 19 % зараз), у львів'ян — 14,5 % (у 2020 р. — близько 11,7 %). До 2040 р. частка тих, хто перетнув поріг 65-річчя, загалом сягне п'ятої частини населення Львова, при цьому темпи старіння чоловіків у перспективі випереджатимуть такі щодо жінок. Зазначимо, що забезпечення необхідної точності прогнозів статеві-вікового складу для сукупностей населення субнаціонального й субрегіонального рівня нині вкрай ускладнюється недостатньою надійністю вихідної статистичної інформації стосовно складу населення, що, своєю чергою, зумовлено небувало тривалою відсутністю в Україні перепису населення ⁵.

Перспективи змін демографічних структур у Львові та, зокрема, демографічного старіння в місті у довготривалій демографічній перспективі наочно демонструють обриси гіпотетичної вікової структури населення Львова, яких вона набуде в процесі стабілізації, тобто за тривалого (3—4

⁵ Згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1542-р, Всеукраїнський перепис населення перенесено на 2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-provedennya-u-2023-roci-vseukra-a1542r>

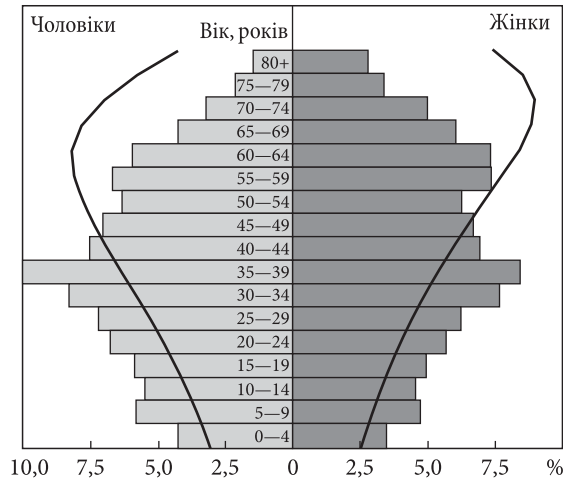

Рис. 6. Статеві-вікова піраміда фактичного населення м. Львів та відповідного стабільного населення (зовнішній контур), яке відповідає параметрам народжуваності й смертності 2019 р., %
Джерело: авторські розрахунки.

довжини жіночого покоління) збереження нинішнього режиму відтворення населення (рис. 6).

Як бачимо, через поглиблення демографічного старіння обриси статеві-вікової пі-

раміди в такій довготривалій перспективі можуть набути «перевернутого» вигляду через очікуване відчутне скорочення частки дітей та молоді на тлі старіння трудоактивного контингенту та зростання частки власне найстарших вікових груп населення. Співвідношення часток укрупнених вікових груп, наведені у табл. 2, наочно демонструють характер наявних відмінностей між віковими структурами фактичного й відповідного стабільного населення для Львова, окреслюючи тим самим гіпотетичні «рамки» структурних змін у процесі стабілізації.

Узагальнені ж характеристики відмінностей між структурами фактичного й стабільного населень (запропоновані свого часу демографом С. Пирожковим (S. Pyrozhevskiy) [12, с. 96—97]) стосовно сучасної вікової структури населення Львова виглядають так: показник ступеня інстабільності дорівнює 2,35; індикатор інтенсивності процесу інстабільності (коефіцієнт інстабільності)⁶ — 6,59.

Таблиця 2. Порівняння вікового складу населення Львова та відповідного стабільного населення, %

Частка фактичного населення у % до частки стабільного населення			
Вікові групи	Обидві статі	Жінки	Чоловіки
0—19 років	146,8	146,8	146,7
20—64 роки	112,0	115,5	109,0
65 років і старші	47,9	50,7	44,1

Джерело: авторські розрахунки.

⁶ У ракурсі нашого аналізу він слугує для оцінки перспектив стабілізації структури населення Львова.

Висновки. У роботі проаналізовано демографічну структуру Львова та її динаміку за останнє п'ятнадцятиріччя, визначено особливості в порівнянні з такими містами-метрополісами півдня й сходу України, як Дніпро, Одеса, Харків, а також із міським населенням Львівської області (за винятком обласного центру).

Львів характеризується меншою статевою диспропорцією у населенні порівняно з іншими метрополісами, однак у динаміці вона збільшується мірою демографічного старіння. Встановлено наявність кількох різних «порогів» віку балансування чисельностей статей в населенні Львова та інших метрополісів. Розташування цих «порогів» на шкалі віку дає підстави пов'язати їх множинність із гендерною специфікою міграції (зокрема, студентської) в ці міста як центри зосередження провідних закладів вищої освіти, а також із особливостями господарської спеціалізації кожного міста, що визначає більшу затребуваність працівників тієї чи іншої статі. Львів є містом з переважним розвитком сфери послуг, де високою є затребуваність робочої сили жінок, тож на тлі метрополісів півдня та сходу він має нижчий вік балансування чисельностей статей та дещо більшу чисельну перевагу жінок саме у межах трудоактивного віку.

З-поміж досліджуваних міст населення метрополіса західного регіону України вирізняється нижчим рівнем постаріння, має дещо вищу частку молоді та жінок репродуктивного віку. Тут помітно нижчий рівень навантаження літніми на трудоактивний віковий контингент, але помітно вищий — дітьми та підлітками, що відображає наявні та потенційні демоекономічні переваги Львова на тлі метрополісів півдня та сходу країни.

Разом з тим, населення Львова є демографічно старішим, ніж міське населення Львівщини (за мінусом обласного центру) через порівняно вищу тривалість життя (в тому числі, переваги режиму дожиття власне в старості) та дещо нижчу дітородну активність у метрополісі на тлі міського населення області. Ту обставину, що демографічна структура Львова наразі зберігає свою специфічність щодо інших метрополісів, підтверджують результати узагальненого аналізу відмінностей вікових структур: виявлено, що вікові конфігурації населення всіх метрополісів півдня й сходу України є ближчими між собою, ніж у порівнянні зі структурою населення Львова.

Як засвідчують результати аналізу вікової структури населення Львова з використанням моделі стабільного населення, а також наявного ймовірного демографічного прогнозу для цього міста, як у коротко-, так і в довгостроковій демографічній перспективі старіння населення поглиблюватиметься, при цьому очікується більший структурний приріст осіб старших вікових груп у складі демографічно молодших наразі чоловіків порівняно з жінками.

Загалом з-поміж інших досліджуваних обласних центрів із метрополійними функціями Львів має порівняно кращі демографічні передумови

для соціально-економічного поступу, впровадження інноваційних стратегій розвитку, перетворення на один із провідних центрів цифрової трансформації тощо. Актуальним й необхідним у царині соціально-демографічної політики в місті та в західному регіоні загалом необхідним вже зараз є акцент на активізації сімейної політики та на прискоренні адаптації суспільства до умов демографічного старіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Benovska M. Urban sprawl in the post-soviet sphere in comparison of Lviv (Ukraine) and Riga (Latvia). *Eesti Maaülikool*. 2017. URL: <http://dspace.emu.ee/xmlui/handle/10492/3649> (дата звернення: 12.10.2020).
2. Pantyley V. Human capital of the child population and its selected determinants: Case study of Lviv city, Ukraine. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*. No. 37. P. 77–93. Toruń: Nicolaus Copernicus University. <http://dx.doi.org/10.1515/bog-2017-0026>
3. Petruk S., Ładysz J. Problems of Demographic Development on the Eastern Border of the European Union: Case Study of the Western Ukraine. *ACC Journal XVIII 2/2012. Issue B. Social Sciences and Economy*. P. 153–161. URL: http://acc-ern.tul.cz/images/journal/sbornik/ACC_JOURNAL_2012_B.pdf#page=155 (дата звернення: 12.10.2020).
4. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М. І. Мельник. Львів, 2016. 552 с.
5. Ступень М., Дудяк Р., Ступень Р., Рижок З. Проблеми розвитку галузі туризму у Львівській області. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 3—4. С. 48—54. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2018.03.048>
6. Юкіш В. В., Овчиннікова Т. В. Соціально-економічні чинники розвитку демографічних процесів і працевлаштування населення у Львівській області. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія економічна. 2016. Вип. 16. Ч. 3. С. 97—101.
7. Склярська О. Утворення об'єднаних територіальних громад у контексті впливу на розвиток поселень (на прикладі Львівської обл.). *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2016. Вип. 50. С. 349—358.
8. Дністрянська Н., Жулканич Б. Демографічний потенціал селищної мережі Львівської області. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2016. Вип. 50. С. 148—153.
9. Гудзеляк І. Демографічна ситуація у місті Львові. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2013. Вип. 41. С. 109—116.
10. Курило І. Демографічне старіння у столиці України, його особливості та сучасні виклики. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 3 (40). С. 17—36. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.017>
11. Shevchuk P. E., Yehorchenkov O. V. Probabilistic Demographic Forecasts for Metropolises of Ukraine. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 3 (40). С. 76—90. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.076>
12. Пирожков С. Вибрані наукові праці: в 2-х т. Т. 1: Демографічний і трудовий потенціал. Київ, 2008. 943 с.

REFERENCES

1. Benovska, M. (2017). *Urban sprawl in the post-soviet sphere in comparison of Lviv (Ukraine) and Riga (Latvia)*. Eesti Maaülikool. Retrieved from <http://dspace.emu.ee/xmlui/handle/10492/3649>

2. Pantyley, V. (2017). Human capital of the child population and its selected determinants: Case study of Lviv city, Ukraine. Środa-Murawska, S., & Szymańska, D. (Eds.). *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 37, 77-93. Toruń: Nicolaus Copernicus University. <http://dx.doi.org/10.1515/bog-2017-0026>
3. Petruk, S., & Ładysz, J. (2012). Problems of Demographic Development on the Eastern Border of the European Union: Case Study of the Western Ukraine. *ACC Journal XVIII*, 2/2012, Issue B. *Social Sciences and Economy*, 153-161. Retrieved from http://acc-ern.tul.cz/images/journal/sbornik/ACC_JOURNAL_2012_B.pdf#page=155
4. Melnyk, M. I. (2016). *Metropoliini funktsii velykykh mist Ukrainy: potentsial rozvytku ta perspektyvy realizatsii* [Metropolitan functions of large cities of Ukraine: development potential and prospects for implementation]. State Institution "Institute of regional research named after M. I. Dolishniy of NAS of Ukraine". Lviv [in Ukrainian].
5. Stupen, M., Dudiak, R., Stupen, R., & Ryzhok, Z. (2018). Problemy rozvytku haluzi turizmu u Lvivskii oblasti [Problems of tourism industry development in Lviv region]. *Ahrarna ekonomika - Agrarian Economics*, Vol. 11, 3-4, 48-54. Retrieved from <https://doi.org/10.31734/agrarecon2018.03.048> [in Ukrainian].
6. Iukish, V. V., & Ovchynnikova, T. V. (2016). Sotsialno-ekonomichni chynnyky rozvytku demohrafichnykh protsesiv i pratsevlashtuvannia naselennia u Lvivskii oblasti [Socio-economic factors of demographic processes and employment in the Lviv region]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii ekonomichna - Scientific Bulletin of Kherson State University. The series is economic*, Issue 16, Part 3, 97-101 [in Ukrainian].
7. Skliarska, O. (2016). Utvorennia obiednanykh terytorialnykh hromad u konteksti vplyvu na rozvytok poselen (na prykladi Lvivskoi obl.) [Formation of united territorial communities in the context of the impact on the development of settlements (on the example of Lviv region)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii heohrafichna - Bulletin of Lviv University. The series is geographical*, Issue 50, 349-358 [in Ukrainian].
8. Dnistrianska, N., & Zhulkanych, B. (2016). Demohrafichniy potentsial selyshchnoi merezhi Lvivskoi oblasti [Demographic potential of the settlement network of Lviv region]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii heohrafichna - Bulletin of Lviv University. The series is geographical*, Issue 50, 148-153 [in Ukrainian].
9. Hudzeliak, I. (2013). Demohrafichna sytuatsiia u misti Lvovi [Demographic situation in the city of Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii heohrafichna - Bulletin of Lviv University. The series is geographical*, Issue 41, 109-116 [in Ukrainian].
10. Kurylo, I. O. (2020). Demographic Aging in the Capital of Ukraine, its Features and Modern Challenges. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 17-36. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.017> [in Ukrainian].
11. Shevchuk, P. E., & Yehorchenkov, O. V. (2020). Probabilistic Demographic Forecasts for Metropolises of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 76-90. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.076>
12. Pyrozkhov, S. I. (2008). *Vybrani naukovy pratsi. U dvokh tomakh. Tom 1. Demohrafichni i trudovy potentsial* [Notice on selected works. Vol. 1. Demographic and Labour Potential]. Kyiv. Kyiv National University of Trade and Economics [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.12.2020

I. O. Kurylo, Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of the Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com
ORCID 0000-0002-5082-2024
Scopus ID 57190215809

T. M. Garashchenko, Chief economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: g.totoshka@gmail.com
ORCID 0000-0002-7244-3877

LVIV AS A METROPOLITAN CENTER OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE: PECULIARITIES OF DEMOGRAPHIC STRUCTURE

The paper deals with identifying modern features of population structure of Lviv city as the metropolis of the western region of Ukraine. It has been done by using comparative analysis of gender and age structure of Lviv population with the urban population of Lviv region and with the east and south Ukrainian metropolises. The modern peculiarities of gender and age composition of Lviv population are considered according to a set of indicators using statistical and demographic methods of structure and dynamics analysis as well as comparative assessment of structures using the model of stable population. Demographic structure is analyzed with estimation methods which haven't been used in studies of these territorial objects yet. There are several different "thresholds" of sexes balancing age in the population of Lviv and other metropolises, which is explained by the gender specifics of educational and labor migration to these cities as educational and economic centers of Ukraine with their inherent features of economic major. The analysis revealed that among the considered cities the population of Lviv is younger, it has a slightly higher proportion of youth and women in reproductive age, significantly lower demographic burden on population of working age by older people and higher burden by children and adolescents. These features are associated with more favorable regime of natural reproduction and reflects the existing and potential demoeconomic advantages of Lviv against the background of the south and east cities. The population of Lviv is, however, demographically older than the urban population of Lviv region (minus the regional center) due to relatively higher life expectancy and slightly lower reproductive activity. The study has underlined the differences between Lviv and studied metropolises of the south and east in terms of its demographic structure. It should be noted that although in the short and medium term the population aging in Lviv will be progressing, but in general the center of the western region of Ukraine has better demographic prerequisites for socio-economic development and, in particular, spurring the innovation.

Keywords: metropolises, western region of Ukraine, demographic structure, age-sex ratio, mean, median and modal age, stable population.

Cite: Krimer, B. O. (2021). Osoblyvosti simeinoi polityky u velykykh mistakh v umovakh demohrafichnoho perekhodu [Family Policy in Big Cities in Terms of Demographic Transition]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 19-37.

УДК 314.37(477)

JEL CLASSIFICATION: J13, J18

Б. О. КРИМЕР, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ORCID 0000-0002-2103-6622

Scopus ID 57190216225

ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

У статті розглянуто розвиток сімейної політики у метрополісах України у взаємозв'язку з процесами трансформації відтворення населення в умовах другого демографічного переходу. Демографічні трансформації обумовлюють виклики: поширення вразливості окремих категорій сімей з дітьми — однопатеріальних сімей, багатодітних сімей, а також загострення проблем поєднання народження дитини та зайнятості, доступності житла, сприятливості середовища для народження дитини. Метою роботи є проаналізувати особливості трансформацій народжуваності у метрополісах України та визначити спричинені ними виклики, розглянути сучасні практики функціонування сімейної політики в розвинутих країнах Європи, сформулювати висновки щодо розвитку сімейної політики у метрополісах України. У роботі використано масив статистичних індикаторів, сформований за матеріалами Державної служби статистики України, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD Family Database), Євростату (Eurostat). Особливості інтенсивності та вікової моделі народжуваності у великих містах вивчалися за допомогою аналізу тривалих динамічних рядів. Для визначення вагомості окремих чинників народжуваності в умовах сучасної України використано кореляційний аналіз. Вивчення сімейної політики та формування рекомендацій здійснено за допомогою історичної аналогії та системного підходу. Новизна полягає у підтвердженні відповідності трансформації відтворення населення у великих містах України загальноєвропейським процесам та формуванні візії розвитку сімейної політики у великих містах-метрополісах України на основі вивчення досвіду реалізації сімейної політики в країнах Європи. У великих містах-метрополісах інтенсивніше відбувається постаріння материнства, поширення позащлюбної народжуваності; в той же час інтенсивність народжуваності може бути більшою або меншою в порівнянні з країною загалом. Підтверджується зв'язок інтенсивності народжуваності з охопленням дітей дошкільними закладами. Пріоритетними сферами розвитку сімей-

ної політики в умовах великого міста є розвиток сфери послуг з догляду за дитиною, сприяння зайнятості батьків, формування ефективної системи відпусток, сприяння доступності житла, поширення гендерної рівності.

Ключові слова: сімейна політики, демографічний перехід, метрополіси, народжуваність.

Постановка проблеми та актуальність. Тривалі процеси трансформації відтворення населення та урбанізації сформували сучасну систему розселення в розвинутих країнах та в Україні. Чільну роль тут відіграють великі міста-метрополіси із соціально-економічною вагомістю та особливостями демографічної поведінки населення. Сучасні зміни відтворення населення в Україні відбуваються у руслі загальносвітових демографічних тенденцій, зокрема другого демографічного переходу, що відбивається в змінах у народжуваності, трансформації шлюбу та сім'ї, плюралізації форм батьківства, в результаті чого виникають нові виклики, відбувається прискорене старіння й формуються вразливі групи населення.

Відтворення населення має відмінності на субнаціональному рівні: простежується зв'язок економічного розвитку та народжуваності, що може змінюватись з негативного на позитивний за різних рівнів економічного розвитку, спостерігається вплив сімейної політики на народжуваність на рівні окремих регіонів, де провідне місце посідають великі міста [1]. Перебіг процесів народжуваності у великих містах проходить в умовах, відмінних від сільської місцевості та невеликих міст, має специфіку й вимагає окремого вивчення, зокрема, в контексті реагування інструментами сімейної політики.

Сімейна політика розвивається у багатьох країнах Європи та світу й еволюціонує відповідно до демографічних трансформацій. Вивчення провідного зарубіжного досвіду дає змогу сформулювати висновки для вдосконалення сімейної політики України.

Метою запропонованої роботи є проаналізувати особливості трансформацій народжуваності у великих містах-метрополісах України та визначити спричинені ними виклики, розглянути сучасні практики функціонування сімейної політики в розвинутих країнах Європи, сформулювати висновки щодо розвитку сімейної політики у метрополісах України.

Новизна полягає у підтвердженні відповідності трансформації народжуваності у великих містах України загальноєвропейським процесам – більш інтенсивного постаріння материнства та поширення позашлюбної народжуваності; підтвердження зв'язку інтенсивності народжуваності з охопленням дошкільними закладами; формуванні візії розвитку сімейної політики на основі вивчення досвіду реалізації такої політики в країнах Європи.

Методи дослідження. У статті використано методи наукового дослідження: порівняння, аналізу, узагальнення та індукції. Для визначення

вагомості окремих чинників народжуваності в умовах сучасної України залучено елементи кореляційного аналізу. Вивчення сімейної політики розвинутих країн, її ефективності й можливості застосування в Україні здійснено за допомогою історичної аналогії та системного підходу, для формулювання висновків — абстрактно-логічний метод.

Інформаційна база. У роботі використано масив статистичних індикаторів, сформований за матеріалами Державної служби статистики України, Організації економічного співробітництва та розвитку (*OECD Family Database*), Євростату (*Eurostat*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відтворення населення розвинутих країн Європи та світу в сучасному вигляді сформувалось у результаті тривалих трансформаційних процесів, які отримали назву демографічного переходу. Теорія демографічного переходу встановлює взаємозв'язок між демографічними процесами народжуваності, смертності та міграції, а також між демографічним та соціально-економічним розвитком. Теорія створена А. Ландрі (A. Landry) та Ф. Ноутсайном (F. Notestein), набула розвитку в роботах багатьох науковців: Л. Баччі (L. Bacci), Ф. Віллекенс (F. Willekens), Д. Коулмен (D. Coleman), Р. Лі (R. Lee), Д. Перер (D. Reher), А. Вишневецький (A. Vishnevsky), Т. Дайсон (T. Dyson). У науковому світі існує консенсус щодо того, що зміни в інтенсивності та структурі смертності (зокрема, дитячої) стали «віддаленою» причиною зрушень у народжуваності [2]. Уже на цьому етапі простежувалась особлива роль міських поселень, де зміни відбувались швидше й інтенсивніше, ніж у сільській місцевості [3].

Теорія другого демографічного переходу пояснює демографічний розвиток розвинутих країн, насамперед, через трансформації у сімейному житті та цінностях. Уперше описана Р. Лестегом (R. Lestegue) й Д. Ван де Каа (D. Van de Kaa), розвинута в роботах Д. Колдуела (D. Caldwell), Т. Соботки (T. Sobotka). Характерними рисами другого демографічного переходу є: зростання ролі цінностей самореалізації та індивідуалізму, зниження народжуваності до «наднизьких» значень, «постаріння» материнства, зростання підсумкової бездітності, поширення позашлюбної народжуваності та дошлюбного співжиття, а також поширення гендерної рівності, секуляризація, «сексуальна революція» і послаблення ролі держави у багатьох сферах [4]. У результаті відбувається все більш помітне відокремлення дітородної поведінки від шлюбної та сексуальної, формується «гнучкість життєвих траєкторій», велика кількість стилів та способів життя.

Поширення другого демографічного переходу в Україні підтверджується в роботах вітчизняних учених І. Курило (I. Kurylo), Л. Слюсар (L. Slyusar), О. Рудницького (O. Rudnytskyi), П. Шевчука (P. Shevchuk). С. Аксьонова (S. Aksyonova) на основі аналізу народжуваності реальних поколінь жінок дослідила підвищення віку материнства в Україні, що є однією з ключових ознак другого демографічного переходу й зробила висновок щодо

продовження загальної тенденції до підвищення віку материнства у наступні десятиріччя [5]. С. Аксьонова та Л. Слюсар указують на особливу роль і значимість столичного міста у розгортанні демографічних тенденцій у країні, прискорену модернізацію народжуваності, що проявляється «деформалізацією» шлюбних стосунків, більшим поширенням шлюбного партнерства, постарінням шлюбності та материнства, більшою динамічністю народжуваності [6]. Диференціація відтворення населення за типом місцевості та групами населення обумовлює важливість вивчення функціонування сімейної політики в умовах сучасного великого міста — як інструмента «пом'якшення» негативних наслідків зрушень у відтворенні населення.

Трансформація сімейного життя сприяє поширенню типів сімей, які в певних соціально-економічних умовах можуть ставати вразливими. Дослідження «FamiliesAndSocieties» для ЄС-28 визначає такими однобатьківські, багатодітні, одностатеві сім'ї, а також сім'ї мігрантів, сім'ї з однієї людини та створені повторним шлюбом [7].

Т. Соботка формулює наступні чинники, які пояснюють сучасну «наднизьку» народжуваність у розвинутих, високоурбанізованих країнах: економічна нестабільність, невизначеність на ринку праці; конфлікти між кар'єрою та сімейним життям; стійкі гендерні нерівності у розподілі роботи по дому та догляду за дітьми; інтенсивне батьківство, що враховує необхідність дуже широкого залучення батьків до розвитку дитини в перші роки життя, які є критично важливими; недоступність житла; швидкі ціннісні зміни; соціальні потрясіння [8].

О. Тевенон (O. Thevenon) визначає основними напрямками сучасної сімейної політики розвинутих країн зниження бідності батьків із дітьми, сприяння зайнятості батьків, поширення гендерної рівності, комплексну підтримку раннього дитинства та зростання народжуваності [9]. У роботах Г. Неєр (G. Neyer), П. Макдоналда (P. McDonald) проаналізовано комплекс інструментів сімейної політики у розвинутих країнах, «пронаталістська» ефективність їх застосування та стверджується, що сімейна політика може мати незначний позитивний вплив на народжуваність. Вивчення сімейної політики різних країн й накопичення досвіду задля створення ефективних моделей сімейної політики в окремих країнах здійснюється під егідою міжнародних організації зі структури ООН — ЮНІСЕФ та Фондом ООН у галузі народонаселення.

Функціонування інструментів сімейної політики, орієнтованих на одиноких батьків, досліджувалось Р. Ньєвенхуйс (R. Nieuwenhuis) та Л. Малдонадо (L. Maldonado), де автори пояснювали високий рівень бідності одиноких батьків з дітьми на тлі високого рівня зайнятості. Вивченням аспектів бідності сімей з дітьми та різних їх типів в контексті міжпоселенської диференціації займалися А. Реут (A. Reut), Л. Черенко (L. Cherenko), Ю. Когатко (Yu. Kogatko).

Існує згода щодо ефективного впливу на народжуваність розвитку системи дошкільних закладів [7]. Численні дослідження вказують на безпосередній вплив доступності житла для батьків з дітьми на інтенсивність та відтермінування народжуваності (Н. Kulu, A. Vikat), зокрема у великих містах-метрополісах (W. Clark, L. J. Dettling, M. Kearney). В дослідженні К. Малдер (С. Mulder) доведено, що доступність житла (яка включає ціну купівлі чи оренди, доступ до іпотечних кредитів) впливає на інтенсивність народжуваності, особливо перших дітей [10].

Виклад основного матеріалу. Важлива роль міських поселень та пов'язаного з ними способу життя у трансформації відтворення населення виявилась на досить ранніх етапах демографічного переходу. В Україні така трансформація в містах відбувалась куди інтенсивніше, ніж в сільській місцевості: уже в 1897 р. у міських поселеннях тієї частини України, що входила до Російської імперії, значення сумарного показника народжуваності становило 5,7 дітей на жінку, в той же час у селах — 7,5 дитини на жінку. З 1897 по 1913 рр. сумарний показник народжуваності в містах знизився до 3,9 дитини на жінку (що склало 30 %), а у селах тільки до 6,9 дитини на жінку (що склало 9,8 %) [3]. Пізніше диференціація народжуваності між містами й селами зменшувалась, проте, на відміну від дитячої смертності, не нівелювалась повністю, відображаючи певні відмінності в умовах життя та поведінкових орієнтаціях міського й сільського населення.

Прискорене зниження смертності сприяло значному зростанню кількості населення, таким чином створило «ресурс» для урбанізації — процесу прискореного зростання міст. Урбанізація сформувала систему поселень на території України в сучасному її вигляді. В структурі міських поселень виділяють великі міста-метрополіси — Київ, Львів, Харків, Одесу, Дніпро.

У більшості держав Європи, як і в Україні, столиця відіграє провідну економічну та соціальну роль у житті країни, значно перевищуючи інші великі міста, тим самим слугуючи «магнітом» для капіталу і для міграційних потоків. У міжрегіональних дослідженнях інтенсивності народжуваності в Європі підтверджуються відмінності народжуваності саме у столичних метрополісах, де міське середовище ізольоване від національного контексту [11].

Для великих міст в Європі характерні значні відмінності від містечок та сіл у багатьох сферах, які разом формують соціально-економічне середовище, де й відбувається прийняття рішення про народження дитини. Міське населення характеризує вищий рівень освіти: понад третина (37,4 %) населення ЄС-28 у віці 25—64 років, що проживає в містах, мали вищий рівень освіти (що відповідає рівням 5—8 згідно ISCED), аніж населення у містечках та передмістях (26,2 %) або сільській місцевості (20,7 %). Зайнятість населення у міських поселеннях є вищою в 24 із 28 державах ЄС. Майже чверть (24,9 %) населення міст ЄС-28 мала дохід, котрий становив

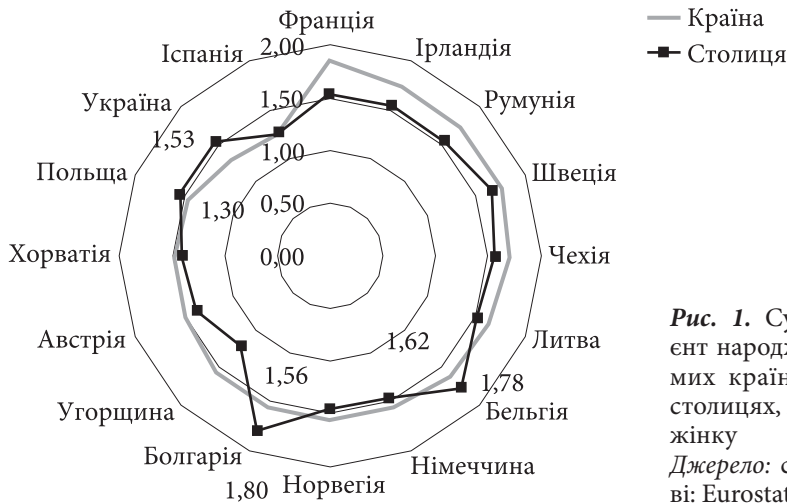

Рис. 1. Сумарний коефіцієнт народжуваності в окремих країнах Європи та їх столицях, 2018 р., дитини на жінку
Джерело: складено на основі: Eurostat.

щонайменше 150 % від національного медіанного рівня. З іншого боку, у 2014 р. рівень безробіття в ЄС-28 становив 10,9 % у містах порівняно з 9,8 % у передмістях або в сільській місцевості. Серйознішими є питання безпеки: у 2014 р. у ЄС-28 частка людей, які проживають у районі, що має проблеми зі злочинністю, насильством чи вандалізмом, серед жителів міст становила 19,9 %, що значно більше ніж у жителів містечок та передмість (11,8 %) чи сільських районів (7,3 %) [12]. Загалом, міські поселення в ЄС характеризуються високою концентрацією економічної активності, можливостей щодо зайнятості, культурного життя, що притягує населення, передусім молодь. Але водночас постає загострена соціальна нерівність, значна частка населення має проблеми з доходом та зайнятістю.

Незважаючи на те, що народжуваність міського населення швидше і більшою мірою зазнає трансформацій в рамках демографічного переходу, інтенсивність народжуваності у великих містах далеко не завжди є нижчою ніж у сільській місцевості. У ряді столиць Європи значення сумарного показника народжуваності співставні або вищі за загальнонаціональний рівень (рис. 1). Це наводить на думку про важливість впливу соціально-економічного середовища, яке у великих містах може виявитись сприятливішим для народження бажаної кількості дітей, ніж у інших поселеннях.

Набагато помітніше специфіка народжуваності у великих містах виявляється у показниках вікової моделі народжуваності. Середній вік матері при народженні дитини в столицях країн Європи помітно вищий за рівень для усієї країни (рис. 2). Середній вік матері при народженні дитини в Україні, незважаючи на тривалу тенденцію постаріння, значно нижчий ніж у країнах ЄС (включно з країнами Східної Європи з найнижчим в ЄС середнім віком матері при народженні). Відмінність Києва від інших столиць

Європи є не такою помітною за цим показником. Наприклад, середній вік матері при народженні дитини в Україні менше ніж у Іспанії — країні з одним з найвищих у Європі значень — на 6,3 року, а у Києві менше ніж у Мадриді — на 3,7 року.

Зростання середнього віку матері при народженні дитини пояснюється відкладанням жінками народжень дітей на старші періоди життя, а відставання України від країн Європи за значенням середнього віку матері при народженні дитини — більш пізнім початком другого демографічного переходу в країні. Відкладання перших народжень залишає менше можливостей для народження дітей більших черговостей і тому впливає на число народжень та сумарні показники народжуваності [6].

Поширення «постаріння материнства» помітно відрізняє великі міста від прилеглої сільської місцевості. На прикладі Києва можна прослідкувати стабільне зростання інтенсивності народжуваності у матерів віком понад 25 років, яке не припинилось навіть з початком економічної кризи після 2014 р. Натомість у сільській місцевості Київської області відбулось зниження інтенсивності народжуваності усіх вікових груп в останні роки (рис. 3.). Інтенсивність народжуваності жінок віком 25—29 та 30—34 роки в Києві перевищує інтенсивність народжуваності жінок «пікової» для сільської місцевості вікової групи 20—24 роки. Помітним є зростання інтенсивності народжуваності у матерів віком понад 40 років у Києві (в останні роки перевищило народжуваність юних матерів віком 15—19 років) та стабільне зниження у вікових групах до 25 років. У Київській області спостерігались періоди зростання інтенсивності народжуваності й у молодих матерів віком до 25 років. Залишається також високим рівень народжуваності юних матерів до 19 років.

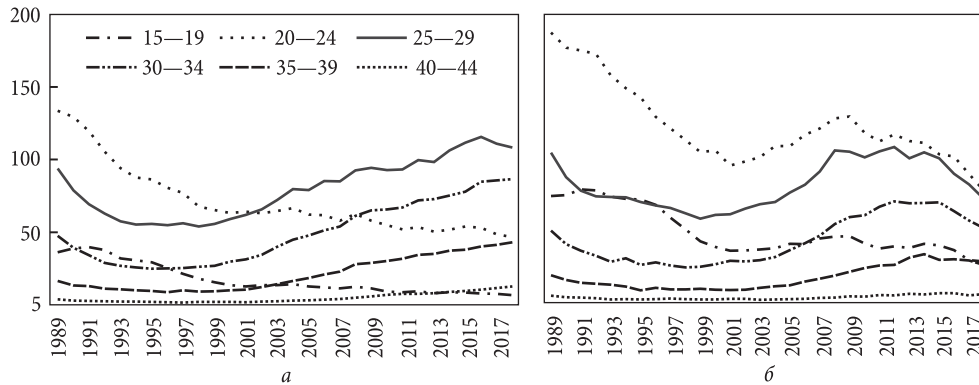

Рис. 3. Народжуваність за віковими групами матерів в Києві (а) та сільській місцевості Київської області (б) в 1989—2018 рр., на 1000 жінок відповідного віку
Джерело: складено на основі: Державна служба статистики України.

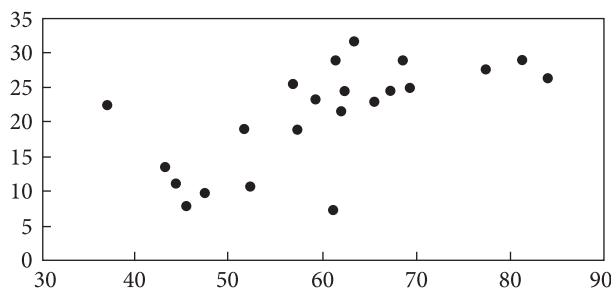

Рис. 4. Частка міського населення в регіонах України (по осі x, %) та частка позашлюбних народжень (по осі y, %)
Джерело: складено на основі: Державна служба статистики України.

Зростання народжуваності у «середніх» та «старших» вікових групах дітородного віку загострює конфлікт професійної кар'єри та сімейного життя. Вищий ступінь готовності до батьківства та матеріальної незалежності супроводжується вищими втратами на ринку праці. Неможливість поєднати оплачувану роботу з вихованням дітей часто призводить до обмежень власної дітородної активності — відкладення народження дитини до старшого віку чи відмова від народження дітей певної черговості. Це тісно пов'язано зі стійкою гендерною нерівністю у розподілі домашніх справ: упродовж десятиліть країни з сильним традиційним розподілом гендерних ролей демонструють більш низьку народжуваність [8], а «подвійне навантаження» жінок є нормою й для України.

Характерною «супутньою» ознакою урбанізації в рамках другого демографічного переходу є поширення позашлюбних народжень. Зі значною обережністю можна підтвердити помірний зв'язок урбанізації та поширення позашлюбної народжуваності у регіонах України (рис. 4.). Коефіцієнт кореляції Пірсона між часткою міського населення та часткою позашлюбних народжень становить $r = 0,645$ ($p\text{-value} = 0,001$, $p\text{-value} < 0,05$),

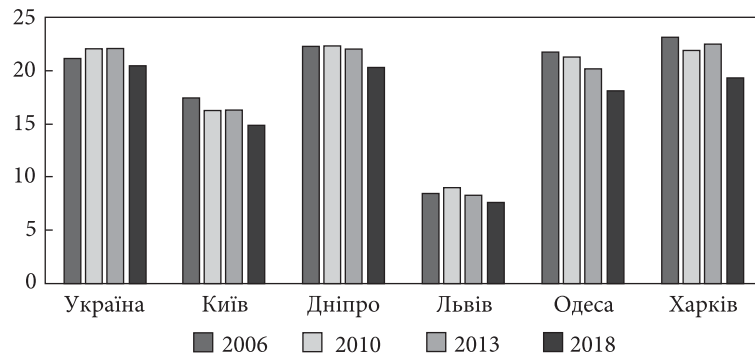

Рис. 5. Динаміка частки позашлюбних народжень в метрополісах України, %
Джерело: складено на основі: Державна служба статистики України.

коефіцієнт детермінації — 0,416. Залежність змін у народжуваності від значної кількості факторів та відсутність масивів відповідних даних утрудняє статистичний аналіз зв'язків демографічних та соціально-економічних процесів на прикладі України. В Україні частка позашлюбних народжень уже тривалий час складає близько 20 %, що подібне до Польщі (25 %) чи Молдови (22 %), але значно менше ніж середнє по ЄС-28 (понад 50 %). У більшості міст-метрополісів поширення позашлюбної народжуваності перевищує загальнонаціональний рівень, але у Києві та Львові тенденція відмінна від загальнонаціональної (рис. 5). Все частішають ситуації, коли один з батьків займається утриманням та вихованням дитини і це є наслідком саме свідомого вибору людини.

Поширення позашлюбних народжень безпосередньо впливає на поширення однопатеріальних сімей. Дослідження наголошують, що однопатеріальні сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини [8]. Але поширення таких сімей загострює ризики бідності, соціального виключення та забезпечення належного рівня вмінь та навичок батьків, а також ускладнює поєднання зайнятості та батьківства.

Сучасна сімейна політика більшості країн Європи характеризується комплексністю й виходить з обмежених можливостей впливу на народжуваність. Підвищені ризики бідності сімей з дітьми зумовлюють необхідність застосування інструментів матеріальної підтримки (періодичні чи одноразові платежі, податкові пільги, надання необхідних речей, бонуси та ін.). Необхідність поєднання народження дитини та зайнятості обумовлює важливість надання соціальних послуг по догляду за дитиною, гнучкої системи відпусток, можливостей щодо неповної та гнучкої зайнятості. Сімейна політика також має сприяти поширенню гендерної рівності, наданню інформаційно-консультаційної підтримки батькам, створенню зручної житлової інфраструктури, обладнанню комфортних міських просторів, громадського транспорту тощо.

Загострення конфлікту між зайнятістю та народженням дитини в умовах великого міста, поширення однобатьківських сімей та інших вразливих груп батьків із дітьми все більше обумовлюють для сучасних батьків важливість можливостей «налагодити взаєморозуміння» із ринком праці. В великих містах ЄС-28 зайнятість жінок віком 20—64 роки є дещо вищою (64,2 %) ніж у містечках, передмістях (63,3 %) та сільській місцевості (62,3 %) [13]. В Україні зайнятість жінок у Києві становить 58,3 %, що вище значення для країни в цілому (52,4 %). Цінним для розуміння майбутньої гостроти конфлікту зайнятості та народження дитини є аналіз поведінкових орієнтацій студентської молоді. Дослідження, проведене ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України у 2019 р., зафіксувало значне зростання необхідності саме в інструментах сприяння зайнятості батьків за минуле десятиліття. Якщо в подібному опитуванні 2009 р. тільки 20 % респондентів зазначили важливість створення умов для поєднання зайнятості та народження дитини для прийняття рішення про народження дитини, то в опитуванні 2019 р. таких було вже 45 %.

Стан ринку праці з точки зору можливостей для зайнятості, зручного робочого часу, наявності неповної й гнучкої зайнятості, наявності батьківських відпусток й відпусток для догляду за дитиною стають усе важливішими для рішень щодо народжуваності. Проте існують ризики, що поширення неповної зайнятості й тривале перебування у відпустках по догляду за дитиною збільшує рівень бідності вразливих категорій сімей. Дискусія щодо позитивних та негативних наслідків існування оплачуваних відпусток по догляду за дитиною нашою думкою про існування найбільш ефектної їх тривалості — близько року оплачуваної відпустки, коли поєднання сімейного життя та зайнятості не супроводжується значними ризиками втрати доходу та зупинки професійного розвитку.

Усе помітнішою у розвинутих країнах стає роль чоловіків у догляді за дітьми та виконанні домашніх обов'язків — прикладом є поширення саме батьківських відпусток та участь батьків у догляданні та вихованні дітей. Це зменшує трудову дискримінацію жінок, що, своєю чергою, знижує ризик бідності сім'ї. Батьківські відпустки наразі коротші за материнські й тривають від кількох днів до кількох тижнів.

Велика кількість досліджень наголошують на позитивному впливі сфери дошкільних послуг на зайнятість батьків та народжуваність. Так, зростання державних витрат у сфері догляду за дітьми на 10 % у країнах Західної Європи сприяло збільшенню народжуваності на 0,4 %. Розраховано, що розширення з 10 до 50 % охоплення дітей віком до 2 років означатиме зростання підсумкової народжуваності з 1,4 до 1,9 дитини на жінку [7]. У розвинутих країнах Європи та світу за останнє десятиліття помітно зріс рівень охоплення дошкільними закладами дітей у віці 0—2 роки і 3—5 років (рис. 6). Великого значення набуває також доступність сфери для батьків із дітьми, час роботи дошкільних закладів, якість надаваних послуг.

Рис. 6. Динаміка охоплення дошкільними закладами дітей відповідного віку у розвинутих країнах світу, %

Джерело: складено на основі: OECD Family policy database.

Зв'язок охоплення дошкільними закладами дітей відповідного віку та рівня показника сумарної народжуваності, з певною обережністю, простежується й за даними України: коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,722$ за період з 1990—2017 рр. ($p\text{-value} = 0,015$, $p\text{-value} < 0,05$, показник народжуваності узятий в наступний рік від показника охоплення) свідчить про істотність зв'язку. Коефіцієнт детермінації становить 0,520.

Особливу актуальність розвитку сфери дошкільних закладів для міських поселень України можна простежити за динамікою «навантаження» місць у дошкільних закладах. Таке перевантаження дошкільних закладів спостерігається впродовж тривалого часу: у 2019 р. на 100 місць у дошкільних закладах припадає 115 дітей (в 2015 р. — 126 дітей на 100 місць, у 2010 р. — 123 дитини на місце). Загальне охоплення дошкільними закладами дітей віком 3—5 років в Україні зросло (з 75,0 % до 75,4 % з 2010 по 2017 рр.), але цей рівень усе ще є одним із найнижчих в Європі. Охоплення дітьми віку 0—2 роки за цей же час знизилось з 15,3 % до 14,8 %, що йде врозріз із загальноєвропейською тенденцією. Проте даний показник помітно вище ніж у ряді сусідніх країн (Польщі, Чехії та Словаччині).

Розглянувши десятки досліджень інструментів сімейної політики останніх десятиліть, можна зробити висновок про важливість комплексності в побудові сімейної політики в контексті можливостей впливу на інтенсивність народжуваності. Існують докази, що кожен з основних інструментів сімейної політики (матеріальна підтримка, система відпусток, послуги з догляду за дитиною) має певний, досить обмежений, але позитивний вплив на інтенсивність народжуваності. Однак ці інструменти мають різну «ваго-

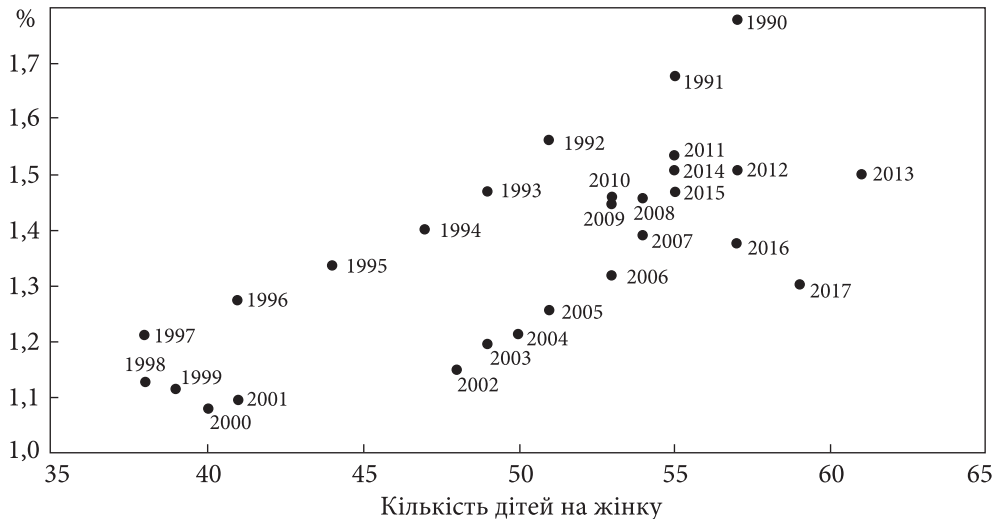

Рис. 7. Охоплення дітей дошкільними закладами та сумарний показник народжуваності в наступному році в Україні в 1990—2017 рр.

Джерело: розраховано на основі: Державна служба статистики України.

мість»: згідно з аналізом сімейної політики 18 країн ОЕСР за 1987—2007 рр., доведено, що грошові виплати та послуги з догляду за дітьми у віці до трьох років мають більший вплив на народжуваність, ніж система батьківських відпусток [13].

Кроки щодо реформування орієнтованої на працюючих батьків сімейної політики здійснюються у різних країнах Європи. До прикладу, в Німеччині з 2005 р. провадилась реформа сфери підтримки працюючих батьків, в основі якої — прагнення сприяння переходу від моделі «чоловіка-годувальника» до моделі з рівною залученістю батьків до догляду за дитиною. Надання обом батькам можливості працювати рівною мірою стало домінуючою рисою цієї реформи. З 2005 по 2018 рр. здійснено: розширення державного фінансування сфери дошкільних закладів, розширення доступності дошкільних закладів для дітей віком до трьох років, запроваджено податкові знижки для батьків, які використовують послуги з догляду за дитиною (за умови, коли працює хоча б один із батьків), скорочено відпустку по догляду за дитиною та додано «бонус для батька», розширено фінансування навчальних програм для працівників дошкільних закладів, що має на меті збільшення якості послуг з догляду за дитиною [14].

У результаті змін помітно виріс рівень зайнятості матерів: якщо у 2006 р. 60,6 % матерів із дитиною були працевлаштовані, то у 2018 р. їх стало вже 71 %. Також виріс охоплення дітей дошкільними закладами: середнє значення для регіонів зросло з 18 % у 2006 р. до 34 % у 2018 р. — як прямий наслідок збільшення субсидій на догляд за дітьми від національного уряду,

спрямованих на розширення інфраструктури соціальних послуг для дітей віком до трьох років. Батьківськими відпустками активно користуються: лише 9,9 % матерів із дітьми до одного року працюють; натомість із дитиною у віці від одного до двох років працює 42 % матерів; у віці від двох до трьох років — 61 % [14]. Сумарний показник народжуваності за період з 2005 до 2018 р. зріс з 1,34 до 1,57 дитини на жінку.

Інший приклад, де нещодавно прийнята програма реформи сімейної політики акцентує розвиток сфери дошкільних закладів, реалізовується в Польщі. За даними статистики Польщі, у 2017 р. лише 8,6 % дітей до 3 років отримували інституційний догляд. У віці 3–6 років охоплення дошкільними закладами становило 80 % у 2016 р. (60 % у 2010 р.). З вересня 2016 р. органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити місце в дошкільному закладі для кожної 4-річної дитини (згодом — також кожної 3-річної). Якщо в державних дошкільних закладах недостатньо місць, органи місцевого самоврядування мають покривати різницю у вартості між державними та приватними дошкільними закладами [15]. Реформування сфери дошкільних закладів здійснюється в поєднанні з ініціативами у інших сферах. З 2016 р. у Польщі діє програма «500+», де батьки отримують 500 злотих (108 євро) щомісячно на других та наступних дітей до досягнення ними 18 років. Також є можливість отримати допомогу на першу дитину — після перевірки матеріального становища батьків. Існують диференційовані за черговістю податкові пільги. Це найдорожча складова системи сімейної політики в Польщі. Після низки реформ батьки мають право на рік оплачуваної відпустки (сумарно), існує двотижнева оплачувана відпустка для батька та можливість батьком використовувати частину відпустки при народженні дитини («декретної відпустки») [15].

Якщо у 2016 р. сумарний коефіцієнт народжуваності у Польщі становив 1,39 дитини на жінку, то в 2017—2018 рр. дещо виріс і склав 1,48 дитини на жінку, що засвідчує «характерне» короткочасне незначне зростання інтенсивності народжуваності після запровадження дієвих заходів сімейної політики. Зазначимо, що причинність змін у динаміці народжуваності варто дослідити окремо.

Політика, що сприяє поєднанню народження дитини та самореалізації у різних сферах життя, зокрема, зайнятості, безсумнівно пов'язана з розподілом часу для батьків. Заходи, котрі дозволяють економити час у різних ситуаціях, також відіграють значиму роль у сприянні працюючим батькам. Політика «управління часом» реалізовується за допомогою адаптації інфраструктури для потреб працюючих батьків. На прикладі Німеччини здійснено систематизацію основних шляхів адаптації інфраструктури для потреб батьків та наводяться розрахунки «виграного часу»: розширений час роботи дошкільних закладів дає батькам приблизно на дві години більше на спілкування з родинами та чотири години більше на роботу; коор-

динація послуг з догляду за дітьми у непіковий час (економія часу становить 1,5 години для сім'ї та близько двох годин на тиждень); забезпечення безпечних маршрутів до школи, які діти можуть долати (45 хвилин більше на тиждень для сім'ї та роботи); гнучкість робочого часу батьків, коли гнучко організовані одна-дві години дають, у середньому, півгодини на тиждень; гнучкість робочого місця (можливість іноді працювати вдома) призводить до приросту 20 хвилин для сім'ї та роботи на тиждень [16].

Перед народженням дитини батьки прагнуть забезпечити житло належної якості, що, окрім характеристик помешкання, стосується й багатьох аспектів зручності навколишнього середовища. Іншим важливим фактором є доступність житла для батьків. За останнє десятиліття ціни на житло стрімко зросли у багатьох містах, які стали магнітом для економічної діяльності та імміграції. Так, у столицях країн Європи ціни на житло зросли набагато сильніше ніж у сусідній сільській місцевості [8]. У Британії, наприклад, молоді покоління, народжені між 1980 та серединою 1990-х рр., витрачають майже чверть своїх доходів на житло — це набагато більше від попередніх поколінь [9]. Частка витрат на житло у наявному доході домогосподарства становила 17,9 % у містах порівняно до 15,8 % у сільській місцевості. Середній розмір житла в сільській місцевості ЄС-28 становив 104 м², що на 5 м² більше ніж у містечках та передмістях, і на 15 м² більше ніж у містах.

На прикладі Фінляндії продемонстровано диференціацію в інтенсивності народжуваності за типом житла — де пари в односімейних будинках куди більш схильні до народження дитини, ніж пари в квартирах; а також зростання народжуваності після того, як подружжя змінило житло (зокрема, зростання ймовірності третього народження через кілька років після переїзду) [17]. Те, що народженню дитини часто передуює переїзд до нового житла, підтверджено також дослідженнями в інших країнах, а нестача житла може негативно впливати на народжуваність у Центральній та Східній Європі [18].

Дослідження зв'язку цін на оренду житла та народжуваності в 25 містах-метрополісах США продемонструвало, що проживання в метрополісах з дорогим ринком житла пов'язане із затримкою народження дітей на тричотири роки у порівнянні з ринками дешевшого житла. Вплив зміни цін житла на народжуваність охарактеризовано як вищий ніж від коливань рівня безробіття [19]. Слід підкреслити, що зв'язок між характеристиками житла та наявністю дітей не завжди є позитивним, проте очевидно, що він є значним.

На прикладі Австралії обґрунтовано важливість політики збільшення доступності житла саме в контексті зростання народжуваності. Стверджується, що інші ініціативи сімейної політики, а саме фінансове сприяння, системи відпусток та соціальні послуги з догляду за дитиною, можуть

мати менший ефект без політики, яка сприяє доступності житла необхідної якості для батьків із дітьми [20].

Проблеми з житлом та його доступністю характерні й для міського населення України: у великих містах близько 70 % сімей з дітьми не забезпечені мінімально необхідними житловими умовами, зокрема, йдеться про брак житлової площі та нормативної кількості кімнат [21]. Виняткову важливість житлових проблем при прийнятті рішення про народження дитини засвідчували обстеження дітородної активності, проведені ІДСД НАН України в 2008—2010 рр.

Висновки. Трансформації відтворення населення у великих містах України відповідають загальносвітовим процесам. У великих містах-метрополісах України інтенсивніше відбувається постаріння материнства та поширення позашлюбної народжуваності. Демографічні трансформації обумовлюють поширення вразливості окремих категорій сімей з дітьми – однопатеріальних сімей, багатодітних сімей, а також загострення проблем поєднання народження дитини та зайнятості, доступності житла, сприятливості середовища для народження дитини. Підтверджено зв'язок інтенсивності народжуваності з охопленням дошкільними закладами та динамікою цін на житло.

Сучасна сімейна політика в умовах великого міста є комплексною і досить багатогранною сферою, що охоплює численні інструменти державної політики й може сприяти зростанню народжуваності через покращення соціально-економічного середовища життя батьків із дітьми. У великих містах особливу роль відіграють інструменти сприяння зайнятості батьків: охоплення дітей дошкільними закладами, створення зручної для батьків системи відпусток та загальної гнучкості робочого часу, сприяння реалізації «політики управління часом». Надзвичайно важливим чинником для покращення соціально-економічного середовища батьків із дітьми є сприяння доступності житла для них та поширення гендерної рівності.

Проблемою України є помітна перевантаженість дошкільних закладів у містах. Актуальними напрямками розвитку соціальної інфраструктури з догляду за дітьми в Україні є: нарощування мережі доступних дошкільних закладів; покращення якості їх роботи, підготовки персоналу та зручності для батьків; розвиток альтернативних форм догляду за дитиною в ранньому віці, сприяння якомога ширшому залученню батька до догляду за дитиною. Комплексна реалізація сімейної політики може мати певний потенційний вплив на народжуваність, ряд її інструментів має реалізовуватись силами місцевих громад.

Потребує подальших досліджень зв'язок показників народжуваності та показників соціально-економічного становища батьків та динаміки їх ціннісних орієнтацій. Особливо слід виділити показники, що характеризують житлові проблеми батьків із дітьми (забезпеченість житлом, дина-

міка цін на житло, показники доходів тощо). Дослідження сучасними методами: наприклад, із використанням векторної авторегресії («*vec*» та «*var*» моделі), потребує вирішення проблеми доступності даних щодо житла та наявності більш достовірних даних щодо народжуваності в Україні. Подібні дослідження можуть зробити внесок у потрактування міжпоселенської та міжрегіональної диференціації народжуваності в Україні, а також обґрунтувати здійснення регіональної сімейної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fox J., Klüsener S. & Myrskylä M. Is a Positive Relationship Between Fertility and Economic Development Emerging at the Sub-National Regional Level? / Theoretical Considerations and Evidence from Europe. *European Journal of Population*. 2019. Vol. 35. PP. 487—518. URL: https://www.researchgate.net/publication/283632835_Is_a_Positive_Relationship_between_Fertility_and_Economic_DevelopmentEmerging_at_the_Sub-National_Regional_Level_Theoretical_Considerations_and_Evidence_from_Europe (дата звернення: 17.03.2020).
2. The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization. Tim Dyson. URL: http://sgfm.elcorteingles.es/SGFM/FRA/recursos/doc/Actos/2009/Ponencias_ingles/Long_term_Implications/405329082_2192009135719.pdf (дата звернення: 11.03.2020).
3. Крімер Б. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 67—81. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067>
4. Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*. 2010. June. URL: <https://www.researchgate.net/publication/45825913>
5. Аксьонова С. Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 53—66. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.53>
6. Аксьонова С. Ю., Слюсар Л. І. Особливості народжуваності та шлюбності у столицях східноєвропейських країн. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 3 (41). С. 37—58. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.037>
7. Policies and Diversity over the Life Course: Summary of Key Findings from WP 9. *FamiliesAndSocieties Working Paper* 72. 2017. By Gerda Neyer. URL: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/02/WP72Neyer2017.pdf> (дата звернення: 19.03.2020).
8. Sobotka T., Matysiak A. & Brzozowska Z. “Policy responses to low fertility: how effective are they?” *Technical Division Working Paper Series, Population and Development Branch. Working Paper No. 1*. New York: UNFPA, May 2019. Available at URL: <https://www.unfpa.org/publications/policy-responses-low-fertility-how-effective-are-they> (дата звернення: 21.03.2020).
9. Thévenon O. Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis. *Population and Development Review* 9. 2011. March. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00390.x> (дата звернення: 17.03.2020).
10. Mulder C. H. Population and housing: A two-sided relationship. *Demographic Research*. 2006. Vol. 15. Article 13. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol15/13/15-13.pdf> (дата звернення: 11.03.2020).

11. Buelens M. Transnational analysis of local fertility: A spatial organisation depending on metropolitan contexts and national borders. *Revue Quetelet. Quetelet Journal*. 2019. Vol. 7/ N1. Avril. P. 101—133. URL: DOI:10.14428/rqj2019.07.01.04 (дата звернення: 11.03.2020).
12. *Urban Europe statistics on cities, towns and suburbs 2016 edition*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf> (дата звернення: 11.03.2020).
13. Luci-Greulich A., Thevenon O. The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries. *European Journal of Population*, 29 (4). 2013. URL: <https://cutt.ly/SkYWuCr> (дата звернення: 11.03.2020).
14. Schubert H.-A. Encouraging Mothers The effect of German regional childcare policies on maternal employment between 2006 and 2018. URL: https://su.figshare.com/articles/preprint/Encouraging_Mothers_The_effect_of_German_regional_childcare_policies_on_maternal_employment_between_2006_and_2018/12833744 (дата звернення: 11.03.2020).
15. Suwada K. Agency in parents' fertility behaviours — Gaps in the Polish family policy system. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/spol.12507>; <https://doi.org/10.1111/spol.12507> (дата звернення: 11.03.2020).
16. *Family Report 2017: benefits, effects, trends* / Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth (Germany), 2018. URL: <https://www.bmfsfj.de/blob/123200/c5eed9e4f3242f9cfe95ee76ffd90fa6/familienreport-2017-englisch-data.pdf> (дата звернення: 16.03.2020).
17. Kulu H., Vikat A. Fertility differences by housing type: The effect of housing conditions or of selective moves? URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol17/26/default.htm> (дата звернення: 19.03.2020).
18. The relationship between population and housing. URL: <http://www.iut.nu/wp-content/uploads/2017/07/The-relationship-between-Population-and-Housing.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
19. Clark W. A. V. Do women delay family formation in expensive housing markets? *Demographic Research*. 2012. Vol. 27. Article 1. P. 1—24. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2012.27.1>
20. Li A. Fertility and Housing Market: Australian Evidence. *Thesis Submitted in fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. Sydney, 2018. URL: https://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/handle/2123/18877/2018_Ang_Li_thesis.pdf (дата звернення: 10.03.2020).
21. Когатко Ю. Л. Бідність сільських дітей в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 2 (40). С. 89—102. <https://doi.org/10.15407/dse2020.02.089>

REFERENCES

1. Fox, J., Klüsener, S., & Myrskylä, M. (2019). Is a Positive Relationship Between Fertility and Economic Development Emerging at the Sub-National Regional Level? Theoretical Considerations and Evidence from Europe. *European Journal of Population*, 35, 487- 518. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/283632835_Is_a_Positive_Relationship_between_Fertility_and_Economic_DevelopmentEmerging_at_the_Sub-National_Regional_Level_Theoretical_Considerations_and_Evidence_from_Europe
2. Dyson, T. (2011). The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization. *Population and Development Review*, 37, 34-54. Retrieved from http://sgfm.elcorteingles.es/SGFM/FRA/recursos/doc/Actos/2009/Ponencias_ingles/Long_term_Implications/405329082_2192009135719.pdf
3. Krimer, B. (2018). Fertility Changes in Ukraine During the Early Stages of Demographic Transition. *Demography and Social Economy*, 2 (33), 67-81. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067> [in Ukrainian].

4. Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, vol. 36 (2), 211-51. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/45825913>
5. Aksyonova, S. Y. (2018). The Mean Age of Mother at Birth: is Reversing Possible? *Demography and Social Economy*, 2 (33), 53-66. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.53> [in Ukrainian].
6. Aksyonova, S. Y., & Slyusar, L. I. (2020). Features of Fertility and Marriage in the Capitals of Eastern European Countries. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 37-58. <https://doi.org/10.15407/dse2020.03.037> [in Ukrainian].
7. Neyer, G. (2017). Policies and Diversity over the Life Course: Summary of Key Findings from FamiliesAndSocieties. *Working Paper*, 72. Retrieved from <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/02/WP72Neyer2017.pdf>
8. Sobotka, T., Matysiak, A., & Brzozowska, Z. (2019). Policy responses to low fertility: how effective are they? Technical Division Working Paper Series, Population and Development Branch. *Working Paper*, 1. New York: UNFPA. Retrieved from <https://www.unfpa.org/publications/policy-responses-low-fertility-how-effective-are-they>
9. Thévenon, O. (2011). Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis. *Population and Development Review*, 37 (1): 57-87. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00390.x>
10. Mulder, C. H. (2006). Population and housing: A two-sided relationship. *Demographic Research*, vol. 15, 13. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol15/13/15-13.pdf>
11. Buelens, M. (2019). Transnational analysis of local fertility: A spatial organisation depending on metropolitan contexts and national borders. *Revue Quetelet. Quetelet Journal*, vol. 7, 1, 101-133. Retrieved from <https://ojs.uclouvain.be/index.php/Quetelet/article/view/54883>
12. *Urban Europe statistics on cities, towns and suburbs 2016 edition*. (2016). Luxembourg: Publications office of the European Union. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf>
13. Luci-Greulich, A., & Thevenon, O. (2013). Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries. *European Journal of Population*, 29 (4). Retrieved from <https://cutt.ly/SkYWuCr>
14. Schubert, H.-A. (2020). Encouraging Mothers The effect of German regional childcare policies on maternal employment between 2006 and 2018. Stockholm report in demography. *su.figshare.com*. Retrieved from https://su.figshare.com/articles/preprint/Encouraging_Mothers_The_effect_of_German_regional_childcare_policies_on_maternal_employment_between_2006_and_2018/12833744
15. Suwada, K. (2019). Agency in parents' fertility behaviours - Gaps in the Polish family policy system. *Social policy administration*, vol. 53, 7, 1108-1120. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/spol.12507>
16. *Family Report 2017: benefits, effects, trends*. (2018). Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth (Germany). Retrieved from <https://www.bmfsfj.de/blob/123200/c5eed9e4f3242f9cfe95ee76ffd90fa6/familienreport-2017-englisch-data.pdf>
17. Kulu, H., & Vikat, A. (2019). Fertility differences by housing type: The effect of housing conditions or of selective moves? *Demographic Research*, vol 17, 26: 775-802. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol17/26/default.html>
18. *The relationship between population and housing*. (2010). UNECE Information Unit. Retrieved from <http://www.iut.nu/wp-content/uploads/2017/07/The-relationship-between-Population-and-Housing.pdf>

19. Clark, W. A. V. (2012). Do women delay family formation in expensive housing markets? *Demographic Research*, vol. 27, 1, 1-24. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2012.27.1>
20. Li, A. (2018). *Fertility and Housing Market: Australian Evidence*. Thesis Submitted in fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. Sydney. Retrieved from https://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/handle/2123/18877/2018_Ang_Li_thesis.pdf
21. Kogatko, Yu. L. (2020). Poverty of rural children in Ukraine. *Demography and social economy*, 2 (40), 89-102. <https://doi.org/10.15407/dse2020.02.089> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.11.2020.

B. O. Krimer, Ph.D (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
1032, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com
ORCID 0000-0002-2103-6622
Scopus ID 57190216225

FAMILY POLICY IN BIG CITIES IN TERMS OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

The paper considers the development of family policy in metropolises within the frameworks of the second demographic transition. Demographic transformations lead to the spread of vulnerability of certain categories of families with children—single-parent families, large families—as well as exacerbation of the problem of combining childbirth and employment, affordability, favorable environment for childbirth. The aim of the work is to analyze the peculiarities of fertility transformations in metropolitan cities of Ukraine and to identify the challenges caused by them, to consider current practices of family policy in developed European countries, to formulate conclusions on the development of family policy in Ukrainian cities. The work uses an array of statistical indicators, formed on the basis of the State Statistics Service of Ukraine, the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD Family Database), Eurostat (Eurostat). Fertility trends in metropolitan cities are studied by analyzing long time series. Correlation analysis is used to determine the importance of individual fertility factors in modern Ukraine. The study of family policy and the formation of recommendations is carried out using a historical analogy and a systematic approach. The novelty of the article lies in the confirmation of the conformity of the transformation of fertility in metropolises of Ukraine to European processes and formation of a vision of family policy development in large metropolitan cities of Ukraine based on the study of demographic challenges and experience of family policy in Europe. In large metropolitan cities, the aging of motherhood and the spread of vulnerability of certain categories of families with children—single-parent families, large families—as well as exacerbation of the problem of combining childbirth and employment, affordability, favorable environment for childbirth has grown in intensity. Priority areas for the development of family policy in a metropolitan are the development of child care services, promotion of parental employment, promotion of housing, spread of gender equality.

Keywords: family policy, demographic transition, fertility, metropolises.

Cite: Aksyonova, S. Yu. (2021). Bahatoplidna narodzhuvaniest v Ukraini: demohrafichnyi vymir [Multiple Births in Ukraine: Demographic Aspects]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 38-52.

УДК 314.146 (477)
JEL CLASSIFICATION: J13

С. Ю. АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

БАГАТОПЛІДНА НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Феномен багатоплідності насамперед привертає увагу медиків, які здебільшого зосереджені на вивченні його фізіологічних аспектів і наслідків. Утім, важливо знати демографічні характеристики цього явища, щоб зрозуміти тенденції розвитку і закономірності. Дослідження особливостей біографії близнюків надає унікальну можливість з'ясувати причини і ефекти поведінки людини, можливості адаптації, розвитку, виявити роль генетичних факторів, середовища, життєвих подій тощо. У багатьох розвинених країнах ведуться національні реєстри близнюків. На жаль, в Україні немає у широкому доступі повної статистичної інформації щодо чисельності близнюків, віку матері при їх народженні, черговості їх народження, статевовікової структури проживаючих у нашій країні двійнят та трійнят, тому систематичний аналіз народжуваності близнюків не здійснюється. Метою представленої роботи є вивчення демографічних характеристик феномену багатоплідності. Дослідження проведено за допомогою методів порівняння, аналізу, узагальнення, графічного методу. В основі роботи — статистичні матеріали демографічних щорічників Чехії та Польщі, де опубліковано доволі детальні дані щодо народження близнюків, та дані Державної служби статистики України щодо кількості пологів з двійнятами, трійнятами і більшим числом близнюків у розрізі поселень різного типу. Подібні дослідження в нашій країні не проводились упродовж останніх 50-ти років. В Україні частота багатоплідних пологів і народження близнюків у новому тисячолітті підвищувалась і в 2019 р. на 1000 пологів припадало 13,6 багатоплідних пологів, або 27,1 новонароджених близнюків на 1000 народжених. Тенденції зміни частоти багатоплідних пологів у різних країнах можуть суттєво різнитись, зокрема, в останнє десятиліття у Польщі цей показник децю стабілізувався, а в Чехії — доволі стрімко знижувався. На прикладі цих країн показано, що активізація дитородної активності народжуваності не обов'язково супроводжується збільшенням частоти багатоплідності, а найбільша частота не завжди притаманна жінкам у віці 35—39 років. В Україні знижується частка багатоплідних пологів серед усіх пологів живими плодами із застосуванням репродуктивних технологій. З метою досліджень

феномену народження близнюків в Україні було б доцільно у статистичних спостереженнях запровадити форми розподілу багатоплідних пологів за віком матері, черговістю народження, виділяти випадки народження близнюків із використанням репродуктивних технологій.

Ключові слова: народжувальність, близнюки, двійнята, трійнята, багатоплідність, демографічне вивчення.

Постановка проблеми. У природі та суспільстві існує чимало явищ, що привертають увагу вчених різних наукових напрямів. Одним із них є багатоплідність, у науковому пізнанні якої вже давно зацікавлені біологи, медики, генетики, психологи. Безперечно, народження близнюків є природним феноменом, але це не заперечує його вивчення у демографічній площині. Найперше, що інтересує демографів, — частота, динаміка, структура, поширеність цього явища, закономірності його тенденцій, вплив на відтворення населення. Серед вагомих наукових причин зосередження уваги дослідників необхідно зазначити можливість на вибірках близнюків проводити спеціальні соціально-демографічні дослідження з метою пізнання: що спричинено суто генетичними факторами, що сформовано під впливом середовища, а які особливості поведінки зумовлені певними подіями у біографії особистості. Зокрема, цікавим прикладом одного з таких досліджень є робота американських вчених, які вивчали зв'язок між підлітковим материнством і проблемами поведінки у їхніх дітей за допомогою обстеження сестер-близнючок, одна з яких народила дитину у підлітковому віці, а друга народила первістка вже будучи дорослою. Оскільки близнючки в однаковому віці проходили різні етапи життєвого циклу сім'ї, мали однакове матеріальне становище, «природним шляхом», а не за допомогою моделювання, було усунуто вплив різного сімейного середовища і генетичного фактора [1]. Іншим прикладом є дослідження Дж. Грогера (J. Grogger) і С. Бронарса (S. Bronars): вони порівнювали матерів-гінейджерів, які народили близнюків, із тими, хто народив одну дитину, оскільки різна кількість дітей могла мати різні наслідки для подальшого життя дівчат [2].

У 2015 р. в Україні з метою підвищення якості надання акушерсько-гінекологічної допомоги, зниження рівня материнської та малюкової захворюваності та смертності при багатоплідній вагітності затверджено Порядок надання медичної допомоги жінкам з багатоплідною вагітністю. У цьому документі визначено, що багатоплідна вагітність — це вагітність, при якій в організмі жінки розвиваються одночасно два плоди або більше; а багатоплідні пологи — це народження двох та більшої кількості (незалежно живих чи мертвих) дітей від однієї вагітності [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зацікавленість медиків багатоплідністю підтверджено численними дослідженнями та публікаціями у провідних виданнях, де ґрунтовно проаналізовані частота, поширеність, причини акушерських, перинатальних і неонатальних ускладнень при

багатоплідності, методи їхнього прогнозування, діагностики, профілактики та лікування (зокрема, детальний огляд медичної літератури з цієї теми представлено в роботі А. В. Ткаченко (А. V. Tkachenko)) [4].

Багатоплідність приваблює демографів з огляду на медичні застороги стосовно її високих ризиків несприятливих наслідків для перебігу вагітності, здоров'я матері та новонародженої дитини, оскільки багатоплідна вагітність має значно більшу ймовірність передчасних пологів, перинатальної смертності, порушень розвитку народжених [5]. Як засвідчують репродуктологи, у разі багатоплідної вагітності у жінок значно підвищується ризик розвитку артеріальної гіпертензії, анемії і діабету, а новонароджені набагато частіше потребують перебування у відділеннях інтенсивної терапії, мають більший ризик виникнення інвалідності [6]. Зазначене має величезний вплив на характеристики відтворення населення.

У багатьох розвинених країнах з метою оптимізації наукових досліджень ведуть національні реєстри близнюків [7]. Кількість таких реєстрів постійно зростає. У спеціальному випуску офіційного журналу Міжнародного товариства дослідження близнюків та генетики людини були з'ясовані способи створення та ведення реєстрів близнюків у 28 країнах [8]. Приємно вражає, що такі бази даних мають особливий статус, вважаються безцінним національним надбанням. Найбільшим і найповнішим у світі реєстром близнюків на сьогодні є шведський [9]. Заснований наприкінці 1950-х рр., реєстр містить церковні записи про народження близнюків 1886—1925 рр., а також налагоджені контакти та участь усіх живих народжених у Швеції близнюків віком від 10 років. На базі шведського реєстру близнюків виконують різноманітні дослідження і публікації [10], переважна більшість яких стосується медичних і психологічних проблем. У одному з таких досліджень вивчали зв'язки між народжуваністю і довголіттям. З'ясовано, що жінки і чоловіки з дітьми мали значно більшу ймовірність довголіття порівняно з тими, хто був бездітний, з певною перевагою у чоловіків. Причому таку закономірність пояснюють чинниками індивідуального рівня, що асоціюються скоріше з народжуваністю, ніж з екологічними чи генетичними факторами на рівні сім'ї, що є спільними для близнюків [11].

Група дослідників, аналізуючи національні дані щодо багатоплідної народжуваності, віку матері, мертвонародженості та смерті новонароджених 29-ти країн, показали, що багатоплідна вагітність суттєво підвищує ризики несприятливих перинатальних результатів, і дійшла висновку щодо необхідності заходів для їх зниження. У цілому це сприяло б покращенню здоров'я дітей у короткостроковій та довгостроковій перспективі [5].

Наприкінці 1960-х рр. змістовний демографічний аналіз багатоплідних пологів в Україні провів В. П. Піскунов (V. P. Piskunov) [12]. Увагу було зосереджено на післявоєнному періоді, але робота також містить показники питомої ваги близнят у загальній чисельності живонароджених у 9 україн-

ських губерніях у 1886—1910 рр., порівняння з іншими, переважно європейськими, країнами. Вчений підкреслює, що «знання закономірностей багатоплідних родів збагачує наші уявлення про інші демографічні процеси, зокрема про ті, що негативно позначаються на відтворенні населення» [12, с. 136].

В Україні систематичний аналіз динаміки народжуваності близнюків не здійснюється, повних даних щодо їх чисельності, статевовікової структури проживаючих у країні двійнят та трійнят, на жаль, немає. Саме брак статистичної інформації стримує інтерес демографів до цієї теми. Утім, Державна служба статистики України щорічно фіксує багатоплідні пологи з двійнятами, трійнятами і більшим числом близнюків (Форма А-1, таблиця «Загальні підсумки природного руху населення України»). Цю статистичну інформацію використано автором представленої статті. Крім цього, певну інформацію щодо динаміки багатоплідних народжень розміщено у Базі даних демографічної статистики відділу статистики ООН (*Demographic Statistics Database, United Nations Statistics Division*). Демографічні щорічники Польщі і Чехії дали можливість розширити наші уявлення щодо вікових особливостей багатоплідної народжуваності. Відразу ж зауважимо, що у поле нашого наукового дізнання не входило вивчення частоти і динаміки народжень монозиготних та дизиготних близнюків.

Комплексний аналіз народжуваності близнюків у Росії за півстолітній період 1959—2008 рр. провели М. С. Єгорова (М. S. Egorova) і С. Д. Пьянкова (S. D. Pyankova), які переконані у тому, що показники народжуваності, й народжуваності близнюків у тому числі, відображають складну взаємодію біологічних, соціальних, економічних, культурних, психологічних чинників [13].

Методи дослідження. Вивчення багатоплідної народжуваності у запропонованому дослідженні проводилося за допомогою порівняння, аналізу, узагальнення, графічного методу.

Метою запропонованої роботи є з'ясування демографічних характеристик феномену багатоплідності.

Новизна полягає у тому, що це перше дослідження багатоплідної народжуваності у демографічному контексті аналізованого явища з використанням статистичних матеріалів України після півстолітньої перерви (роботу В. П. Піскунова опубліковано в 1970 р.).

Виклад основного матеріалу. Частота багатоплідних пологів у останні десятиріччя. Частота народження близнюків не є постійною у часі величиною. Зокрема, у США у 1980 р. на кожну 1000 народжень припадало майже 19 народжень двійнят, у 1990 р. таких народжень було 22,6, у 2000 р. — 29,3, у 2010 р. — 33,1, у 2018 — 32,6 народжень двійнят на кожну 1000 народжень. Збільшення народжуваності близнюків переважно пов'язують із підвищенням використання допоміжних репродуктивних технологій [14].

За даними Державної служби статистики, в Україні у 2019 р. кількість багатоплідних пологів становила 4170, у т.ч. 4135 пологів з двійнятами, 35 з трійнятами (у 2018 р. загальна кількість багатоплідних пологів була 4545, у т.ч. 4497 — з двійнятами, 48 — з трійнятами); на 1000 пологів (включаючи мертвонароджених) припадало 13,6 багатоплідних пологів (або 27,1 новонароджених близнюків на 1000 народжених). Тринадцять років тому (у 2007 р.) кількість багатоплідних пологів у розрахунку на 1000 пологів була у 1,7 раза нижчою, ніж зараз, а от у 1996 р. відмічено найнижчу частоту — 6,3 багатоплідних пологів на 1000 пологів. Зауважимо, що в Україні у післявоєнні два десятиріччя максимальна частота багатоплідних родів була у 1953 р. і досягала 12,4 ‰ [12, с. 136]. У той період загальною тенденцією було зменшення багатоплідних пологів; утім, така тенденція тоді була характерною не тільки для України, а й для деяких інших країн Європи [12, с.137].

Статистичні матеріали Польщі також показують загальну тенденцію до певного зростання частоти багатоплідних пологів серед усіх пологів. Так, у 2006 р. на 1000 пологів (у тому числі живонароджених та мертвонароджених вагою до 500 г) 11,7 пологів були багатоплідними, а у 2018 р. цей показник становив 13,0 (відповідно частота народження близнюків — 23,0 і 25,8 на 1000 народжених). Варто зазначити, що частота народження близнюків у Польщі у другому десятиріччі нового тисячоліття стабілізувалася (рис.1).

Якщо ж розглянути більший проміжок часу, а таку можливість надає *Demographic Statistics Database, United Nations Statistics Division*, то певне збільшення частоти народження близнюків не залишає сумнівів. Так, у 1980 р. у Польщі з 1000 живонароджених 17,8 були близнюками, у кінці 1990-х рр. цей показник перетнув 20, а в останні роки він становить 26—27 близнюків у розрахунку на 1000 народжених живими. Однак рис. 1 демонструє й інший сценарій змін частоти багатоплідної народжуваності: у Чехії впродовж першого десятиріччя XXI ст. частота багатоплідних пологів переважно зростала, після досягнення у 2010 р. максимуму показник доволі різко почав знижуватись (у 2017 р. частота була у півтора раза меншою ніж у 2010 р.). Отож, у розглядуваних країнах, починаючи з 2010 р., розгортаються різні варіанти змін частоти пологів і народження близнюків: в Україні — поступове підвищення, у Польщі — певна стабілізація, в Чехії — зниження (рис. 1, табл. 1).

Структура за кількістю близнюків у багатоплідних пологах. Статистичні матеріали в Україні дають змогу відстежити багатоплідні пологи з двійнятами, трійнятами і більшим числом близнюків. Відразу ж зауважимо, що пологи із більшою ніж троє, кількістю близнюків у нашій країні трапляються зрідка, а в окремі роки не зафіксовано жодного такого випадку. У цілому за 2007—2019 рр. в Україні було всього 11 пологів із більшою ніж троє, кількістю близнюків. Пологи з трійнятами також не є поширеним

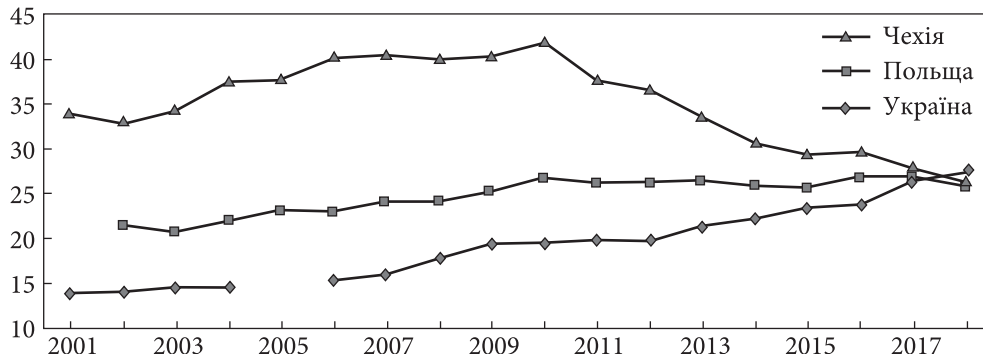

Рис. 1. Частота народження близнюків в Україні, Чехії, Польщі у 2001—2018 рр., на 1000 народжених

Джерело: розрахунки за даними Live births by plurality, Demographic Statistics Database, United Nations Statistics Division. URL: <http://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3A62>

Таблиця 1. Частота багатоплідних пологів в Україні, Польщі, Чехії у 2007, 2010, 2015 і 2017 рр.

Показники	2007	2010	2015	2017
<i>Україна</i>				
Багатоплідних пологів на 1000 пологів (включаючи мертвонароджених)	7,9	9,7	11,7	13,3
Близнюків на 1000 народжених (включаючи мертвонароджених)	15,7	19,3	23,3	26,3
<i>Польща</i>				
Багатоплідних пологів на 1000 пологів (включаючи мертвонароджених)	12,1	13,7	13,0	13,6
Близнюків на 1000 народжених (включаючи мертвонароджених)	24,2	27,1	25,6	26,8
<i>Чехія</i>				
Багатоплідних пологів на 1000 пологів (включаючи мертвонароджених)	20,6	21,4	14,9	14,1
Близнюків на 1000 народжених (включаючи мертвонароджених)	40,6	42,0	29,4	27,9

Джерело: розрахунки автора за даними: Live births by plurality, Demographic Statistics Database, United Nations Statistics Division. URL: <http://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3A62>, а також [15, 16].

явищем: їхня частка навіть у сукупності багатоплідних пологів становить менше 2 %. Незважаючи на певні підвищення такої частки у окремі роки, загальною тенденцією її динаміки є зменшення. Так, в Україні у 2010 р. частка пологів з трійнятами серед багатоплідних пологів досягала 1,7 %, у 2018 р. — 1,1 %, а у 2019 р. — лише 0,8 %; відповідно частота пологів з трій-

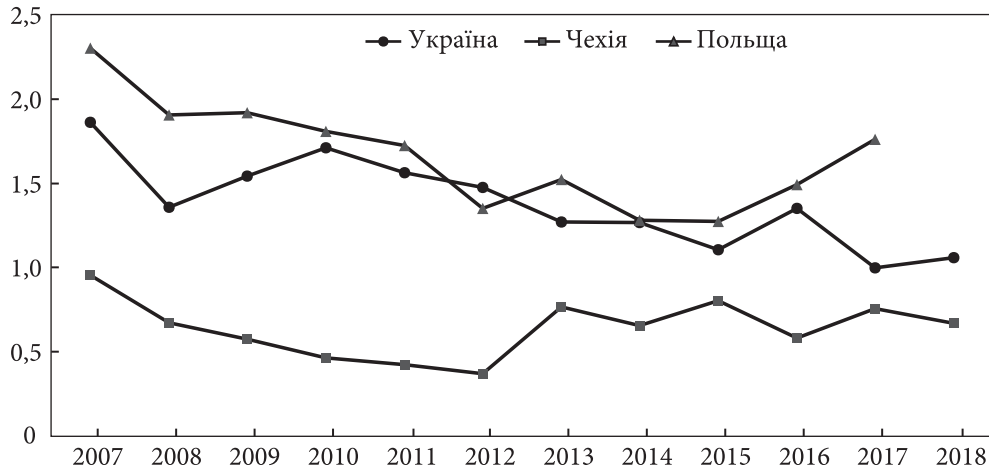

Рис. 2. Частка пологів з трійнятами і більшою кількістю близнят у багатоплідних пологах в Україні, Чехії, Польщі у 2007—2018 рр., %

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України, а також [15, 16].

нятами у 2010 р. становила 16,5 на 100 000 усіх пологів, а у 2019 р. — 11,4 (у 2018 р. — 14,4). У Чехії частка пологів з трійнями серед багатоплідних пологів є нижчою ніж в Україні (рис. 2). Кількість таких випадків принаймні в останні п'ять років у Чехії незначна — 10—13 випадків щороку.

Багатоплідну народжуваність також вивчають, використовуючи показник кількості пологів із однією дитиною, що припадає на один випадок багатоплідних пологів, або, окремо, на один випадок народження двійнят чи на один випадок народження трійнят. У 1895 р. французький біолог Д. Еллін вивів закономірність щодо народження близнюків, згідно з якою одна двійня народжується на 85 одноплідних пологів, одна трійня — на 85 пологів двійнят, одна четверня — на 85 трійнят і т. д. [17]. Проте в Україні у 2007 р. на одні пологи з двійнятами припадало 129 одноплідних пологів, у 2012 р. — 103, а у 2019 р. — 73 одноплідних пологів на один випадок народження двійнят. Найімовірніше, зазначена раніше закономірність характерна суто для природного розвитку народжуваності, а в умовах планування сім'ї стає неактуальною. Зниження показника спостерігалось у міських поселеннях (зокрема, у м. Київ) і у сільській місцевості України (рис. 3). Збільшення частоти багатоплідних пологів супроводжується зменшенням кількості одноплідних пологів на один випадок багатоплідних.

Щодо кількості пологів з трійнятами, які припадають на одні пологи з двійнятами, то через невеликі сукупності показник із року в рік може суттєво змінюватись, хоча загальною тенденцією є його підвищення. Так, у 2007 р. на один випадок народження трійнят припадало 54 випадки пологів з двійнятами, у 2012 р. — 68 випадків, у 2018 р. — 94, а у 2019 р. — 118.

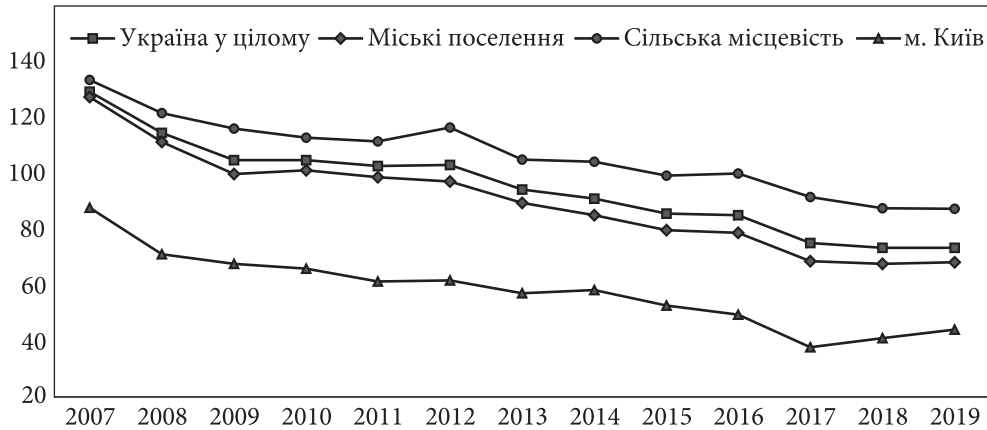

Рис. 3. Кількість одноплідних пологів у розрахунку на 1 полог з двійнятами, Україна (міські поселення, сільська місцевість, м. Київ), 2007—2019 рр.

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Вплив віку матері. У дослідженнях Г. Пісон (G. Pison) автор зауважує, що коли середній вік матері при народженні дитини збільшується, то й кількість випадків народження близнюків теж збільшується, оскільки у старших жінок більша ймовірність народити близнюків, ніж у молодших. Це зумовлено підвищенням з віком рівня фолікулостимулюючого гормону (ФСГ) у крові, унаслідок чого зростає частота множинних овуляцій. А от з наближенням менопаузи поширюється втрата функцій яєчників, смертність запліднених яєць та ембріонів, що протидіє збільшенню множинних овуляцій у найстаршому репродуктивному віці [18].

Про тісний зв'язок частоти багатоплідних родів із віком жінок та інтенсивністю їх генеративної діяльності повідомляв у своїй розвідці й В. П. Піскунов [12]. Півстоліття тому було помічено, що максимальна частота багатоплідних родів спостерігається у жінок у віці 35—39 років [12]. Згадуване вище дослідження, аналізуючи дані 29 європейських країн, показало, що багатоплідна народжуваність слабо корелює з часткою жінок, які народили дитину у віці 35 років і старше [5].

Статистичні матеріали з вільним до них доступом деяких європейських країн дають можливість з'ясувати, який з наведених висновків є достовірним на початку XXI століття. Демографічні щорічники Польщі та Чехії містять інформацію щодо кількості випадків багатоплідних пологів за віком матері: у Польщі за п'ятирічними віковими групами, у Чехії — навіть за однорічними групами. В Україні, на жаль, таких даних немає.

На рис. 4 разом із частотою народження близнюків показані коефіцієнти народження у жінок за п'ятирічними віковими групами у Польщі. Найвища інтенсивність народжуваності як у 2010 р., так й у 2018 р. там спостерігалась у 25—29-річних жінок, а от частота народження близнюків,

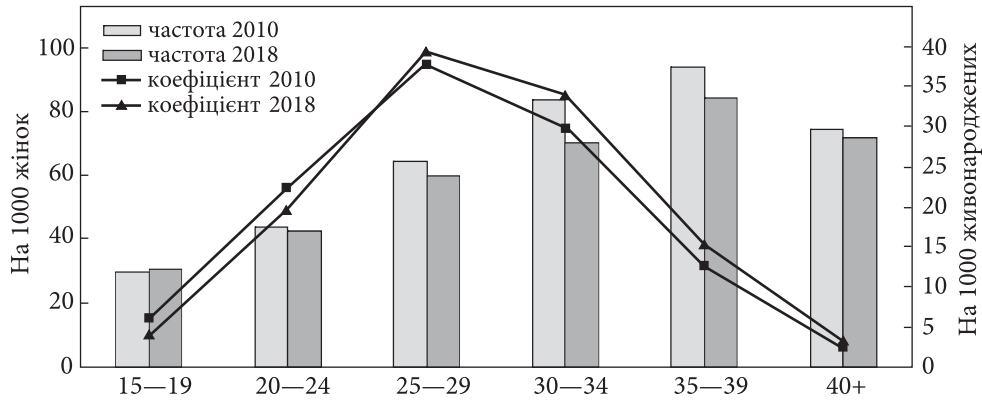

Рис. 4. Вікові коефіцієнти народжуваності (на 1000 жінок відповідного віку) і частота народження близнюків (на 1000 живонароджених) у Польщі у 2010 і 2018 рр.
Джерело: [15].

поступово зростаючи у молодому репродуктивному віці, досягала максимуму у 35—39-річних жінок. У жінок віком 40—44 роки вона знову знижувалась. Якщо окремо розглядати жінок найстаршого репродуктивного віку (45 і старші), то частота народжень близнюків була доволі мінливою, що пояснюється незначною кількістю таких випадків; тому доцільніше їх приєднати до кількості народжень близнюків у старшій віковій групі жінок 40—44 роки і аналізувати разом. Важливо зауважити, що порівняно з 2010 р. частота багатоплідних народжень у жінок у віці до 30 років змінилась неістотно, тоді як у 30—39-річних жінок зниження показника було відчутним. Одночасно відбулось підвищення дітородної активності у жінок цього віку.

У Чехії у 2010 р. частота народження близнюків була також найбільшою для жінок віком 35—39 років, а інтенсивність народжуваності — майже однаковою у жінок вікових груп 25—29 років і 30—34 роки. У 2018 р. порівняно з 2010 р. загальний рівень народжуваності у країні зріс на 14,4 %, що зумовлено активізацією дітородної діяльності в усіх (окрім наймолодшої репродуктивної групи) жінок, і найбільше у групі 30—34 роки, до яких перейшло лідерство ще у 2011 р., і жінок у віці 35—39 років. Разом із зміщенням кривої вікової народжуваності у бік жінок старших репродуктивних груп, змінився патерн частоти народження близнюків за віковими групами жінок: починаючи з 2014 р. найбільша частота народження близнюків характерна для жінок віком 40 і старших. Привертає увагу й той факт, що найбільше підвищення інтенсивності народжуваності, яке мало місце серед жінок віком 30—34 роки, відбулось разом із найбільшим зменшенням (майже вдвічі) частоти багатоплідної народжуваності саме у цій групі жінок (рис. 5).

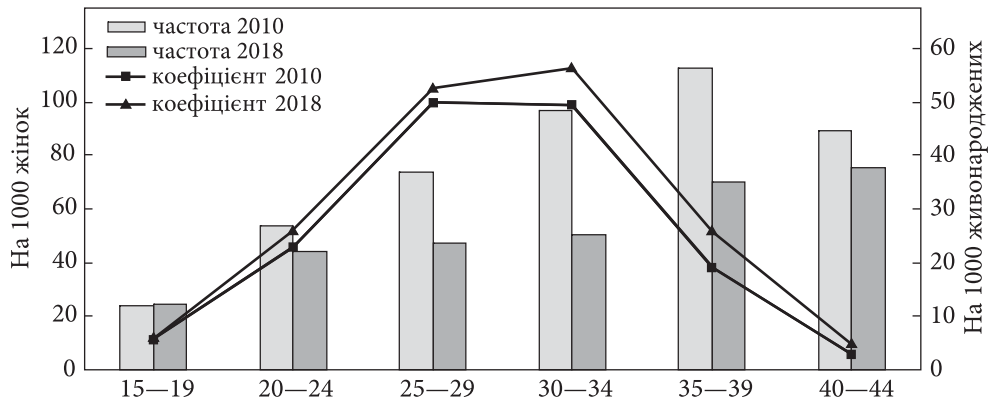

Рис. 5. Вікові коефіцієнти народжуваності (на 1000 жінок відповідного віку) і частота народження близнюків (на 1000 живонароджених) у Чехії у 2010 і 2018 рр.
Джерело: [16].

На прикладі Польщі і Чехії чітко видно, що підвищення інтенсивності народжуваності може не супроводжуватись збільшенням частоти багатоплідності.

Вплив допоміжних репродуктивних технологій на тенденції багатодітної народжуваності. Використання методів лікування безпліддя підвищило ймовірність багатоплідної народжуваності. У зв'язку з цим для наукового пізнання було б доречно у статистичній інформації відокремлювати випадки народження близнюків без використання будь-яких методів репродуктивних технологій та з їх застосуванням. ДЗ «Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України» на підставі даних статистичних звітів медичних закладів МОЗ України та приватних установ публікує довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні, де показує, чим закінчуються клінічні вагітності при розпочатих лікувальних циклах за методами допоміжних репродуктивних технологій [19]. У довіднику зафіксовано «пологи одним живим плодом» і «пологи двома і більше живими плодами», що дає змогу відстежити динаміку багатоплідних народжень із використанням допоміжних репродуктивних технологій (рис. 6 і 7).

Попри кількість розпочатих лікувальних циклів, які закінчилися клінічною вагітністю і щорічним збільшенням кількості пологів, які закінчилися народженням двох або більше дітей у розрахунку на 100 розпочатих циклів, цей процес має тенденцію до зменшення. Також знижується частка багатоплідних пологів серед усіх пологів живими плодами із застосуванням репродуктивних технологій. Оскільки багатоплідна вагітність супроводжується багатьма ризиками, то ці зміни у цілому можна вважати позитивними і такими, що свідчать про певний прогрес у сфері допоміжних репродуктивних технологій.

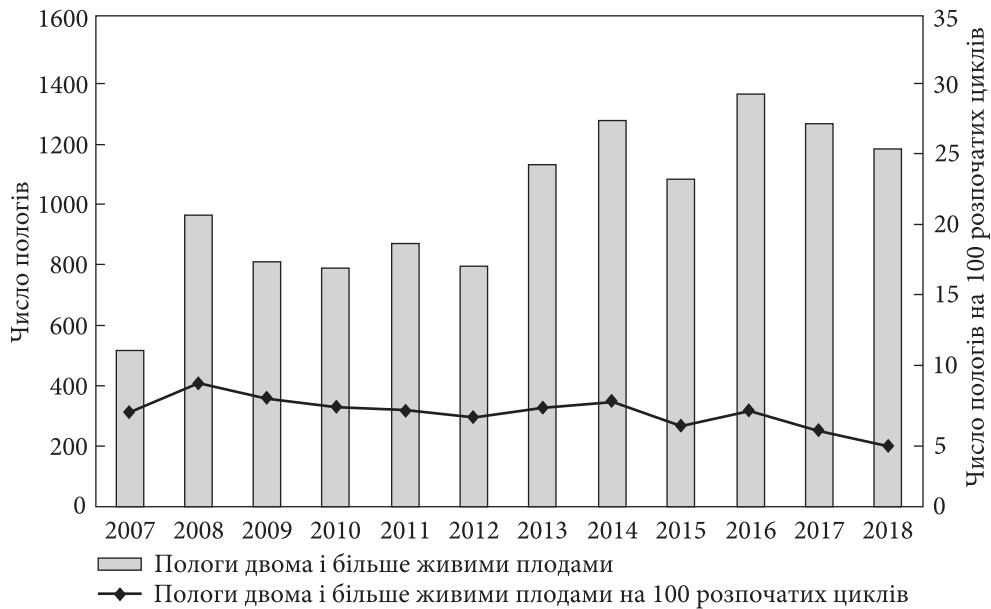

Рис. 6. Пологи двома і більше живими плодами, у випадках використання методів допоміжних репродуктивних технологій в Україні
Джерело: побудовано за даними [19].

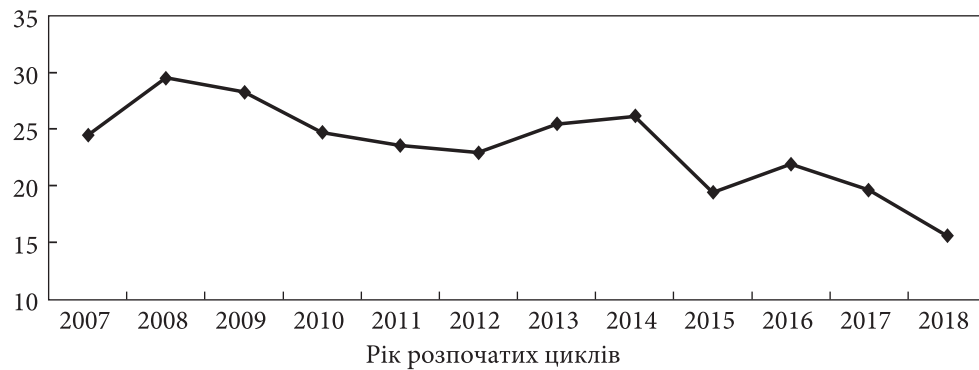

Рис. 7. Частка багатоплідних пологів серед усіх пологів живими плодами у випадках використання методів допоміжних репродуктивних технологій в Україні
Джерело: розраховано і побудовано за даними [19].

На жаль, інформація Центру медичної статистики відображає кінець клінічних вагітностей для року розпочатих лікувальних циклів, а Державна служба статистики показує кількість багатоплідних пологів за календарний рік, що ускладнює зіставлення даних цих джерел. Утім, якщо розглянути усі багатоплідні пологи, котрі мали місце в Україні упродовж останніх

десяти років, і ті пологи з застосуванням репродуктивних технологій з двома або більше живими плодами, за цей само період, то виявляється, що кожна п'ята багатоплідна вагітність стала можливою завдяки допоміжним репродуктивним технологіям. На сьогодні в Україні працює 50 клінік (5 — державних) з лікування безпліддя із застосуванням методик допоміжних репродуктивних технологій [20].

Існує думка, що вплив негативних соціально-економічних чинників, зокрема, кризових явищ у житті суспільства, пов'язаних з погіршенням благополуччя, зменшує кількість багатоплідних народжень [13]. Правомірність цього твердження і з'ясування інших чинників потребує проведення спеціальних вибіркового медико-соціологічних досліджень.

У популярній літературі також наявні статті, які стверджують: якщо у жінки вже є діти, то ближче до 40-літнього віку у неї зростають шанси народити двійнят або трійнят. На жаль, статистичні матеріали не дають змоги дослідити зв'язки черговості народження дитини, віку обох батьків на момент народження, кількість попередніх вагітностей.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження феномену багатоплідності є важливою частиною вивчення факторів впливу на відтворення населення, особливо в умовах наднизького рівня народжуваності. В Україні частота багатоплідних пологів і народження близнюків у новому тисячолітті невинно підвищувалась. Утім, обрані нами країни для порівняння тенденцій і поглиблення уявлень щодо демографічних характеристик багатоплідності показали, що вектори зміни частоти багатоплідних пологів можуть бути різними. Зокрема, в останнє десятиліття у Польщі мала місце певна стабілізація цього показника, а в Чехії — доволі стрімке його зниження.

Із метою поглиблення уявлень щодо феномену багатоплідності в Україні у статистичних спостереженнях необхідно розробити форми розподілу багатоплідних пологів за віком матері, черговістю народження; відокремлювати випадки народження близнюків без використання будь-яких методів репродуктивних технологій та з їх застосуванням. Також було б важливо запровадити і вести національний реєстр близнюків, насамперед з метою наукових досліджень впливу спадковості, середовища, певних подій на якість життя людини.

Важливо зауважити, що жінки з багатоплідною вагітністю — це особливий контингент, який потребує ретельного медичного і психологічного спостереження на усіх етапах вагітності навіть у відносно сприятливій періоди соціально-економічного розвитку і безпечної екологічної ситуації у країні. Під час епідемій (особливо таких масштабних, як COVID-19) медичний супровід цих вагітних потребує розробки спеціального алгоритму спостереження, переліку обов'язкових заходів для забезпечення і підтримки здоров'я жінки і її майбутньої дитини, своєчасних і безпечних пологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Harden K., Lynch S., Turkheimer E., Emery T. A. Behavior Genetic Investigation of Adolescent Motherhood and Offspring Mental Health Problems. *Journal of Abnormal Psychology*. 2007. Vol. 116 (4). P. 667—683 (pp. 667—669).
2. Grogger J., Bronars S. The socioeconomic consequences of teenage childbearing: findings from a natural experiment. *Family Planning Perspectives*. 1993. Vol. 25 (4). P. 156—161, 174.
3. Про затвердження Порядку надання медичної допомоги жінкам з багатоплідною вагітністю. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.04.2015 № 205. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0501-15> (дата звернення: 05.03.2020).
4. Ткаченко А. В. Багатоплідна вагітність у сучасному акушерстві (огляд літератури). *Семейная медицина*. 2018. № 1 (75). С. 116—120.
5. Heino A., Gissler M., Hindori-Mohangoo A. D., Blondel B., Klungsøyr K., Verdenik I., et al. Variations in Multiple Birth Rates and Impact on Perinatal Outcomes in Europe (2016). *PLoS ONE* 11 (3): e0149252. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149252>
6. Перенесення одного ембріона у програмі ЕКЗ. URL: <https://isida.ua/uk/article/perenos-odnogo-embriona-v-programme-eko/> (дата звернення: 05.08.2020).
7. Boomsma D. Twin registers in Europe: An overview. *Twin Research*. 1998. N 1 (1). P. 34—51. <https://doi.org/10.1375/twin.1.1.34>
8. Hur Y. M., Craig J. M. Twin registries worldwide: an important resource for scientific research. *Twin Res Hum Genet*. 2013. Vol. 16 (1). P. 1—12. <https://doi.org/10.1017/thg.2012.147>
9. The Swedish Twin Registry. URL: https://ki.se/sites/default/files/migrate/2018/08/21/str-presentation_2018_0.pdf (дата звернення: 15.07.2020).
10. Publications based on the Swedish Twin Registry. List of publications. URL: <https://ki.se/en/media/84204/download> (дата звернення: 14.08.2020).
11. Chereji E., Gatz M., Pedersen N. L., Prescott C. A. Reexamining the association between fertility and longevity: testing the disposable soma theory in a modern human sample of twins. *The Journals of Gerontology*. 2013. Vol. 68 (5). P. 499—509. <https://doi.org/10.1093/gerona/gls218>
12. Піскунов В. П. Багатоплідні роди на Україні. *Демографічні дослідження*. Вип. 1. Київ: Наук. думка, 1970. С. 136—146.
13. Егорова М. С., Пьянкова С. Д. Динамика близнецовой рождаемости в России (1959—2008). *Психологические исследования: электрон. науч. журн*. 2010. № 5 (13). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 11.03.2020).
14. Birth rate for twins in the United States from 1980 to 2018 (per 1,000 live births). URL: <https://www.statista.com/statistics/276017/us-twin-birth-rate/> (дата звернення: 02.08.2020).
15. Demographic Yearbook of Poland (2009—2018). *Statistics Poland*. Warszawa. URL: <https://stat.gov.pl>
16. CZSO, Demographic Yearbook of the Czech Republic (2009—2018). Czech Statistical Office. Prague. URL: <https://www.czso.cz>
17. Як часто народжуються близнюки? *Диференціальна психологія*. URL: http://diferencepsyc.blogspot.com/2017/03/blog-post_14.html (дата звернення: 16.11.2020).
18. Pison G., Couvert N. The Frequency of Twin Births in France. The Triple Influence of Biology, Medicine and Family Behaviour. *Population*. 2004. Vol. 59 (6). P. 765—794.
19. Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні. ДЗ «Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України». Київ, 2020. С. 24.
20. ДЗ «Прикарпатський центр репродукції людини». URL: <https://eco-if.com.ua/pro-kliniku> (дата звернення: 17.08.2020).

REFERENCES

1. Harden, K., Lynch, S., Turkheimer, E., & Emery, T. (2007). A Behavior Genetic Investigation of Adolescent Motherhood and Offspring Mental Health Problems. *Journal of Abnormal Psychology*, 116 (4), 667-683.
2. Grogger, J., & Bronars, S. (1993). The socioeconomic consequences of teenage childbearing: findings from a natural experiment. *Family Planning Perspectives*, 25 (4), 156-161, 174.
3. Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 08.04.2015 № 205 "Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia medychnoi dopomohy zhinkam z bahatoplidnoiu vahitnistiu" [Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 08.04.2015 № 205 "On approval of the Procedure for providing medical care to women with multiple pregnancies"] (2015, 08 April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0501-15> [in Ukrainian].
4. Tkachenko, A. V. (2018). Bahatoplidna vahitnist u suchasnomu akusherstvi (Ohliad literatury) [Multiple pregnancy in modern obstetrics (Literature review)]. *Simeina medytsyna - Family medicine*, 1(75), 116-120 [in Ukrainian].
5. Heino, A., Gissler, M., Hindori-Mohangoo, A. D., Blondel, B., Klungsøyr, K., & Verdenik, I., et al. (2016). Variations in Multiple Birth Rates and Impact on Perinatal Outcomes in Europe. *PLOS ONE*, 11 (3). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149252>
6. Perenesennia odnogo embriona u prohrami EKZ [Transfer of one embryo in the IVF program] (2017). *isida.ua*. Retrieved from <https://isida.ua/article/perenos-odnogo-embriona-v-programme-eko> [in Ukrainian].
7. Boomsma, D. (1998). Twin registers in Europe: An overview. *Twin Research*, 1(1), 34-51. <https://doi.org/10.1375/twin.1.1.34>
8. Hur, Y. M., & Craig, J. M. (2013). Twin registries worldwide: an important resource for scientific research. *Twin Res Hum Genet*, 16 (1), 1-12. <https://doi.org/10.1017/thg.2012.147>
9. The Swedish Twin Registry (n.d.). *ki.se* Retrieved from https://ki.se/sites/default/files/migrate/2018/08/21/str-presentation_2018_0.pdf
10. Publications based on the Swedish Twin Registry. List of publications (n.d.). *ki.se* Retrieved from <https://ki.se/en/media/84204/download>
11. Chereji, E., Gatz, M., Pedersen, N. L., & Prescott, C. A. (2013). Reexamining the association between fertility and longevity: testing the disposable soma theory in a modern human sample of twins. *The Journals of Gerontology*, 68(5), 499-509. <https://doi.org/10.1093/gerona/gls218>
12. Piskunov, V. P. (1970). Bahatoplidni rody na Ukraini [Multiple births in Ukraine]. *Demografichni doslidzhennia - Demographic research*, 1, 136-146 [in Ukrainian].
13. Egorova, M. S., & Pyankova, S. D. (2010). Dinamika bliznetsovoy rozhdaemosti v Rossii (1959-2008) [The dynamics of twin fertility in Russia (1959-2008)]. *Psichologicheskie issledovaniya: elektron. nauch. zhurn. - Psychological research: electronic scientific journal*, 5(13). Retrieved from <http://psystudy.ru> [in Russian].
14. Birth rate for twins in the United States from 1980 to 2018 (per 1,000 live births) (2020). *www.statista.com*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/276017/us-twin-birth-rate/>
15. Demographic Yearbook of Poland. (2009-2018) (n.d.). *Statistics Poland*. Warszawa. Retrieved from <https://stat.gov.pl>
16. Demographic Yearbook of the Czech Republic (2009-2018) (n.d.). CZSO. Czech Statistical Office. Prague. Retrieved from <https://www.czso.cz>
17. How often are twins born? *Differential psychology*. Retrieved from http://diferencepsyc.blogspot.com/2017/03/blog-post_14.html
18. Pison, G., & Couvert, N. (2004). The Frequency of Twin Births in France. The Triple Influence of Biology, Medicine and Family Behaviour. *Population*, 59, 765-794.

19. *Informatsiino-statystychnyi dovidnyk pro dopomizhni reproduktyvni tekhnolohii v Ukraini* [Information and statistical handbook on assisted reproductive technologies in Ukraine]. (2020). DZ "Tsentri medychnoi statystyky Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy". Kyiv [in Ukrainian].
20. Derzhavnyi zaklad "Prykarpatskyi tsentr reproduktsii liudyny" MOZ Ukrainy [State Institution "Carpathian Center for Human Reproduction" of the Ministry of Health of Ukraine] (n.d.). *eco-if.com.ua*. Retrieved from <https://eco-if.com.ua/pro-kliniku>

Стаття надійшла до редакції журналу 21.09.2020.

S. Yu. Aksyonova, PhD in Economics, Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
03032, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

MULTIPLE BIRTHS IN UKRAINE: DEMOGRAPHIC ASPECTS

The phenomenon of multiple deliveries primarily attracts the attention of physicians, who are mostly focused on the study of its physiological aspects and consequences. However, it is important to know the demographic characteristics of this phenomenon to understand development trends and patterns. The study of the features of the twins biography creates a unique opportunity to determine the causes and effects of human behaviour, the possibility of adaptation, development, to identify the role of the genetic factors, environment, events in human life and more. The national registers of twins are maintained in many developed countries. Unfortunately, Ukraine does not have complete statistical information about the number of twins, the age of the mother at their birth, the order of their birth, the sex and age structure of twins, triplets and quadruplets living in our country, so in our country a systematic analysis of multiple births is not carried out. The aim of this paper is to investigate the demographic characteristics of the phenomenon of multiple births. The study was conducted using methods of comparison, analysis, generalization, graphical method and based on statistical information of demographic yearbooks of the Czech Republic and Poland, which published quite detailed information on the births of multiple deliveries by sex and age of mother, and data from the State Statistics Service of Ukraine on the number of births with twins, triplets and more twins in different types of settlements. Such studies have not been conducted in our country for the last 50 years. In Ukraine, the frequency of multiple births and births of twins has increased in the new millennium; in 2019 there were 13.6 multiple deliveries per 1,000 deliveries, or 27.1 newborn twins per 1,000 births (in 2001 respectively 6.9 and 13.8). However, in different countries the trends of the frequency of multiple births may differ significantly, in particular, in the last decade in Poland index of frequency has stabilized, but in the Czech Republic it has declined quite rapidly. The example of these countries has shown that increased fertility is not necessarily accompanied by increase in the frequency of multiple births, and the highest frequency is not always characteristic of women aged 35-39 years as early research has shown. In Ukraine, the share of multiple births among all live births with the use of reproductive technologies is declining. In order to study the phenomenon of multiple births, it would be advantageous in Ukraine to introduce in statistical observations the forms of distribution of multiple births by maternal age, order of birth, to identify cases of twin births using reproductive technologies.

Keywords: fertility, twins, triplets, multiple deliveries, demographic study.

Cite: Kyei, K. A., & Gavhi, P. (2021). Mortality Level and Trend in South Africa and Their Implications. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 53-62.

УДК 314.48

JEL CLASSIFICATION: I10, I30, I31, J10, J11, P36

K. A. KYEI, PhD (Faculty member, former Chair of Statistics)

Department of Statistics, University of Venda

Private Bag X5050, Thohoyandou, 0950, Limpopo province, South Africa

E-mail: Kyei61@gmail.com; Kwabena.Kyei@univen.ac.za

ORCID: 0000-0003-1630-3906

P. GAVHI, PhD Candidate in Statistics (Graduate Assistant)

Department of Statistics, University of Venda

Private Bag X5050, Thohoyandou, 0950, Limpopo province, South Africa

E-mail: gavhipfesani@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2655-9828

MORTALITY LEVEL AND TREND IN SOUTH AFRICA AND THEIR IMPLICATIONS

Mortality is a critical measure of population's health and public health systems. Infant mortality, for example, indicates quality of life, accessibility to primary healthcare and the overall health status of a country. Reduction in infant mortality shows improvement in the health status. No credible information about mortality in South Africa because the two previous censuses' data from Statistics South Africa (StatsSA) were not reliable, this study makes attempt to bridge the gap in the lack of knowledge. This study uses South African General Household Survey (SAGHS) data, to find the level and trend of mortality and their implications. Data for the years, 2012, 2013 and 2015, have been used. Demographic and statistical methods, including an evaluation of data quality using UN joint score, and construction of model life tables. The results indicated that the infant mortality rate (IMR) was 43 per 1000 in 2012, 36 per 1000 in 2013 and 21 per 1000 in 2015. This study further indicated that the general health status of South African population improved marginally from 2012 to 2015 because the life expectancy increased by 7 years for the males, and by 8 years for females, between those years. The study results that SAGHS data are reliable, mortality is decreasing with increasing life expectancy. The study recommends that more proactive measures need to be put in place to improve the health status of the population, especially the children because the IMR is still quite high and creates concerns.

Keywords: Improvement, health status, life expectancy, infant mortality, general household survey, life cycle.

Introduction. Mortality is an important component of demographic change and a critical measure of population's health and public health systems (McKerrow and Mulaudzi, 2010; Mathers and Boerma, 2010). The state of health of individuals and societies is the prime determinant of mortality level; however, variations in the types and severity of illness around the world indicate that the state of health is itself dependent on the level of socio-economic development. The level of mortality is a reflection and determinant of socio-economic status. Infant and child mortality rates are among the vital indicators widely used to assess the socio-economic wellbeing of a country's population. A reduction in child mortality significantly increases life expectancy and thus human capital, which is needed for development (Peter Byass *et al.*, 2007).

South Africa does not have reliable information about the level of mortality and fertility because the two previous censuses, 2001 and 2011, data were not reliable. This study uses general household data from Statistics South Africa to determine the level of mortality and also to compare mortality differences in the 2012, 2013 and 2015 general household surveys.

Relevance of research. Mortality studies are very important in many ways. Particularly, the level of mortality provides evidence of health systems, health promotion and health status, including disease control. It shows how well the government takes the health matters of its citizens; how it manages diseases, prevents and protects its citizens from death; and also provides its citizens with vaccine or cure in case of epidemics. The current Covid-19 pandemic, for example, has shown how governments take the health and survival of their citizens diligently. The prevalence of mortality also shows how individual citizens take care of basic or primary healthcare practices; their attitude to diseases and public health issues.

Incidentally, there is no credible information about mortality in South Africa because the two previous censuses' data (2001 and 2011 census data) from Statistics South Africa (StatsSA) were not reliable. It is therefore important that we make attempts to know the health status of South Africans.

The purpose of the article. Since reliable information about mortality and for that matter, fertility, is not available in South Africa, this study makes attempt to bridge the gap in the lack of knowledge. It therefore uses South African General Household Survey (SAGHS) data, to find the level and trend of mortality and their implications. It aims also to find out whether reduction in mortality could come from the improvement in the health services.

The scientific novelty of the article. The results indicated that the infant mortality rate (IMR) was 43 per 1000 in 2012, 36 per 1000 in 2013 and 20 per 1000 in 2015. This study further proved that the general health status of South African population improved marginally from 2012 to 2015 because the life expectancy increased by about 7 years for the males, and by 8 years for the females, between 2012 and 2015.

Analysis of recent studies and publications. Mortality rates have been decreasing, especially childhood mortality rates, but because of the HIV-Aids pandemic the gains accrued from lower mortality is being eroded (Shisana et al., 2014; Dunkle et al., 2004). South Africa has the third highest burden of diseases in the world, after India and China, with an estimated incidence of 450 000 cases of active TB in 2013, an increase of 400 percent over the last 15 years (World Health Organization, 2014). TB remains the leading cause of death in South Africa, contributing to 12 percent of deaths in 2009 (StatsSA, 2014). It has been reported that the health of infants and children in South Africa is influenced by social and economic conditions under which they live and approximately up to 66 percent of children in the country live in poverty, with a monthly household income of less than R1200 (about US\$80) per month (Whiting, 2013).

According to World Health Organization (WHO, 2011), education is vital for the prevention of most diseases including HIV/AIDS and this entails the full engagement of civil society. Many African countries have made a concerted effort to increase youth education rates, as education has been found, in many settings, to be a protective factor against illness, disease and mortality. Kyei (1995) found out in South Africa that the childhood mortality rate (under-five mortality) of black children whose mothers have higher education (Grade 12 and beyond) was less than a third of the rate of children whose mothers were without education. According to USAID, education has the potential to decrease malnutrition. Education promotes health; a child who is born to an educated mother is about 50 percent more likely to survive past the age of five because educated mothers are twice as likely to immunize their children, more likely to seek pre-natal care and have assisted childbirth (USAID, 2009). The overall picture is that women with lower levels of education have higher death rates from all causes except, notably, breast cancer.

Research method. As detailed below, secondary data for the years, 2012, 2013 and 2015, have been used. Demographic and statistical methods, including an evaluation of data quality using UN joint score, and construction of model life tables.

I. Data sources.

The study covered the whole of South Africa. Secondary data obtained from Statistics South Africa (StatsSA) were used. The data were from the 2012, 2013 and 2015 general household surveys. The total study population was 51624670 in 2012, 52981991 in 2013 and 53769651 in 2015; males were 25259705 in 2012, 25823270 in 2013, and were 26878287 in 2015. The female population was 26364965 in 2012, 27158721 in 2013 and 26891364 in 2015.

There were 489871 deaths recorded in 2012 for all causes of death, 469459 in 2013 and 470899 in 2015; there were 256081 male deaths and 233790 female deaths in 2012; 245866 male deaths and 223593 female deaths in 2013. And there were 247960 male deaths and 222939 female deaths in 2015.

II. Statistical Analysis.

UN Joint Score. Firstly, an UN Joint score was calculated and subsequently life tables were constructed to determine the level of mortality.

The UN joint score method was used to check the quality of the age-sex data for both 2012 and 2013. The UN Joint score is defined mathematically as:

$$\text{Joint score} = \text{A.R.M.S} + \text{A.R.F.S} + 3 \text{ S.R.S; (ECA, 1989).}$$

Where, ARMS and ARFS are respectively the male and female age ratio scores and SRS is the sex ratio score. A score of 20 means the data are very reliable, a score between 20 and 40, means the data may be used with some adjustments; a score between 40 and 60 means data are deficient and care and caution should be exercised in the use. If the score is beyond 60, the data are considered grossly erroneous (ECA, 1989, U.N., 2004).

The age ratios are defined as follows (ECA, 1989):

$$\text{UN method: } \frac{200P_x, X + 4}{(P X - 5, X - 1 + PX + 5, X + 9)} \quad (1)$$

Another important structural aspect of population, “sex ratios at deaths by age” were calculated. The sex ratio at death denotes the number of male deaths per 100 female deaths. A number less than 100 indicates relatively more female death occurrences; a number more than 100 indicates relatively more male death occurrences, whereas a ratio of 100 indicates an equal number of male and female deaths.

Finally, the study then used standard life table techniques to construct “model” life tables for 2012, 2013 and 2015; comparisons for the constructed life

tables were done and used to examine the mortality changes in the population. The purpose of using life table techniques was to be able to measure actual life survival probabilities for all age groups by taking into account the mortality experiences of a population and also to measure the number of years expected to live.

Results

First the quality of the data is examined with a view to adjust where necessary.

Age-sex Accuracy index (Quality of the Data)

The UN Joint score obtained for 2012 was: = A.R.M.S + A.R.F.S + 3 S.R.S

$$\text{Joint score} = 3.06 + 3.73 + 3(4.65) = 20.74$$

Table 1. Infant mortality & life expectancy at birth

Year	Sex	Infant mortality, ${}_nQ_x / 1000$	Life expectancy, e^0 , years
2012	M	46	54
	F	40	59.7
	T (M+F)	43	57
2013	M	39	60
	F	34	64
	T (M+ F)	36	62
2015	M	22	61
	F	19.5	67
	T (M + F)	20.5	63.4

Source: Authors using the General Household Survey Data, 2012, 2013 & 2015.

Table 2(a). Life Table for the Male Population, 2015

Age Group	MALE Population	Deaths	nMx	nQx	l(x)	nDx	nLx	T(x)	E(X)
0	5 991 33	13 048	0,021778	0,021543	100,000	2154,3	98491,9	6103514	61,04
1-4	2 396 532	4 238	0,001768	0,007047	97845,7	689,5	389537,8	6005022	61,37
5-9	2 786 238	1 827	0,000657	0,003279	97156,2	318,6	484984,5	5615484	57,80
10-14	2 577 497	1 765	0,000685	0,003419	96837,6	331,1	483360,3	5130500	52,98
15-19	2 565 342	4 164	0,001623	0,008082	96506,5	779,9	480582,5	4647139	48,15
20-24	2 658 198	8 584	0,003229	0,016016	95726,5	1533,2	474799,5	4166557	43,53
25-29	2 641 062	13 400	0,005074	0,025051	94193,3	2359,6	465067,5	3691757	39,19
30-34	2 097 659	16 740	0,007980	0,039121	91833,7	3592,6	450187	3226690	35,14
35-39	1 868 516	17 607	0,009423	0,046031	88241,1	4061,8	431051	2776503	31,46
40-44	1 589 938	18 081	0,011372	0,055289	84179,3	4654,2	409261	2345452	27,86
45-49	1 333 577	17 589	0,013189	0,063842	79525,1	5077,0	384933	1936191	24,35
50-54	1 095 142	19 309	0,017632	0,084436	74448,1	6286,1	356525,3	1551258	20,84
55-59	897 589	20 436	0,022768	0,107708	68162,0	7341,6	322456	1194733	17,53
60-64	689 567	21 271	0,030847	0,143192	60820,4	8708,9	282329,5	872276,6	14,34
65-69	488 824	19 436	0,039761	0,180829	52111,4	9423,3	236998,8	589947,1	11,32
70-74	311 836	16 282	0,052213	0,230923	42688,1	9857,7	188796,3	352948,3	8,27
75+	281 637	34 183	0,121373	0,465589	32830,4	15285,5	164152,0	164152,0	5,00

Source: Authors using the General Household Survey Data, 2015.

Table 2(b). Life Table for the Female Population, 2015

Age Group	FEMALE Population	Deaths	nMx	nQx	l(x)	nDx	nLx	T(x)	E(X)
0	588 137	11 451	0,019470	0,019282	100,000	1928,2	98650,3	6709291	67,09
1-4	2 352 548	3 659	0,001555	0,006200	98071,8	608,05	390661,3	6610641	67,431
5-9	2 359 517	1 373	0,000581	0,002905	97463,8	283,13	486611,3	6219980	63,82
10-14	2 750 987	1 409	0,000512	0,002558	97180,7	248,60	485282	5733368	59,00
15-19	2 560 971	2 904	0,001133	0,005654	96932,1	548,05	483290,3	5248086	54,14
20-24	2 559 030	5 854	0,002287	0,011373	96384,0	1096,18	479179,5	4764796	49,44
25-29	2 644 049	10 164	0,003844	0,019038	95287,8	1814,1	471903,8	4285616	44,98
30-34	2 591 192	12 784	0,004933	0,024368	93473,7	2277,8	461674	3813713	40,80
35-39	2 210 034	12 514	0,005662	0,027917	91195,9	2545,9	449614,5	3352039	36,76
40-44	1 906 405	12 359	0,006482	0,031897	88649,9	2827,7	436180,3	2902424	32,74
45-49	1 615 014	12 372	0,007660	0,037583	85822,2	3225,5	421047,3	2466244	28,74
50-54	1 405 003	13 391	0,009530	0,046546	82596,7	3844,5	403372,3	2045197	24,76
55-59	1 202 443	14 321	0,011909	0,057828	78752,2	4554,1	382375,8	1641824	20,85
60-64	1 045 353	15 628	0,014949	0,072057	74198,1	5346,5	357624,3	1259448	16,97
65-69	850 386	16 031	0,018851	0,090015	68851,6	6197,7	328763,8	901824,1	13,10
70-74	664 335	16 034	0,024135	0,113808	62653,9	7130,5	295443,3	573060,3	9,15
75+	639 468	60 691	0,094908	0,383538	55523,4	21295,3	277617	277617	5,00

Source: Authors using the General Household Survey Data, 2015.

Table 2(c). Life Table for the Combined (M + F) Population, 2015

Age Group	Combined Population	Deaths	nMx	nQx	l(x)	nDx	nLx	T(x)	E(X)
0	1 187 270	24 499	0,020635	0,020524	100,000	2042,40	98570,3	6339993	63,40
1-4	4 749 080	7 897	0,001663	0,006629	97957,6	649,36	390092,7	6241423	63,72
5-9	5 537 225	3 200	0,000578	0,002885	97 308	2042,40	485840	5851330	60,13
10-14	5 138 468	3 174	0,000618	0,003084	97 028	649,36	484390	5365490	55,30
15-19	5 124 373	7 068	0,001379	0,006873	96 728	280,73	481977,5	4881100	50,46
20-24	5 302 246	14 438	0,002723	0,013523	96 063	299,23	477067,5	4399123	45,79
25-29	5 232 254	23 564	0,004504	0,022267	94 764	664,81	468545	3922055	41,39
30-34	4 307 693	29 524	0,006854	0,033692	92 654	1299,07	455467,5	3453510	37,27
35-39	3 774 921	30 121	0,007979	0,039116	89 533	2110,12	438907,5	2998043	33,49
40-44	3 204 952	30 440	0,009498	0,046388	86 030	3121,71	420175	2559135	29,75
45-49	2 738 580	29 961	0,010940	0,053245	82 040	3502,16	399277,5	2138960	26,07
50-54	2 297 586	32 700	0,014232	0,068717	77 671	3990,78	375012,5	1739683	22,40
55-59	1 942 942	34 757	0,017889	0,085615	72 334	4368,20	346187,5	1364670	18,87
60-64	1 539 953	36 899	0,023961	0,113035	66 141	5337,35	312015	1018483	15,40
65-69	1 153 159	35 467	0,030756	0,142802	58 665	6192,88	272380	706467,5	12,04
70-74	805 114	32 316	0,040138	0,182388	50 287	7476,27	228507,5	434087,5	8,63
75+	921 105	94 874	0,103000	0,409543	41 116	8377,47	205580	205580	5,00

Source: Authors using the General Household Survey Data, 2015.

The UN joint score for South Africa 2013 from is 19.62. The results from the assessment show that the quality of the data for both 2012 and 2013 data is quite reliable because the joint scores are approximately 20.

The life expectancy at birth in 2012 for the male population was 54 years, and infant mortality rate was 46 per 1000. Thus, for every 1000 babies born 46 die before attaining the age of 1 and this figure is not high for a developing country. The life expectancy at birth for the female population in 2012 is 59.70 years and the infant mortality for the girls is 40 per 1000 live births. It is noted that, the death rates for boys are substantially higher than the rates for girls in every age group examined here.

The life expectancy at birth in 2013 was almost 60 years (59.8 years), and infant mortality rate was 39 per 1000 for males. Whilst the life expectancy at birth for the female population was 64 years (64.4 years), and infant mortality rate was 34 per 1000. Similarly, the life expectancy at birth in 2015 was 67 years and the infant mortality rate was 19 per 1000.

In summary, the mortality rates decreased from 2012 to 2013 and to 2015. The Table 1 shows that, in 2012 the infant mortality rate for boys was 46 per 1000 live birth and decreased by about 0.7 percentage-points in 2013 to 39 per 1000 and further decreased to 22 per 1000 live births in 2015. The infant mortality rate for boys decreased, and the life expectancy increased by about 6 years from 54 years in 2012 to 60 years in 2013 and further increased to 61 years in 2015. On the other hand, the infant mortality rate for girls was 40 per 1000 live birth in 2012 and decreased to 34 per 1000 in 2013 and to 19 per 1000 in 2015, a decrease of 2.1 percentage-points. Similarly, the life expectancy increased from 60 years through 64 to 67 years within the period 2012 and 2015.

For combined sexes, Tables 2a, 2b and 2c show that there was a decrease in infant mortality rate from 43 per 1000 in 2012 to 36 per 1000 in 2013 and to 21 in 2015. Furthermore, the life expectancy increased from 57 years in 2012 to 62 years in 2013 and to 63.4 years in 2015.

The results confirm that there has been a marked decrease in child mortality rates in South Africa, and thus this may be an indication of improved child health in the country. The decline in the childhood mortality rate may be due to increase in immunization rates, contribution of social grants in living standards, poverty alleviation and improvements in women's education, among others. Although these figures are encouraging, South Africa still has a high infant mortality rate, especially compared to other emerging markets and the developed world.

Some of the factors that may be keeping the infant mortality rate high in South Africa include the HIV pandemic, poverty and inadequate health-care for poor women during pregnancy and for their babies after birth, therefore more attention needs to be directed there.

Conclusion. The objectives of the study were to determine and compare mortality rates and the trends from the general household surveys. The study

also sought to determine and explore differences in life expectancy between the period 2012 and 2015, and the possible cause(s) and implications.

The study concludes that, the general health status of South African has improved significantly from 2012 to 2015 because the infant mortality rate has fallen during the period (2012-2015) and the average life expectancy at birth has risen during the same time. The improvement could be a reason of other factors including the current government commitments to dealing with HIV infections and poverty. Co-ordinated approaches by the government reveal some marked increasing and improving HIV services, as well as improving access to education and service delivery. These steps, possibly, have resulted in a decrease in death rates for all age groups and gender, and need to continue even further. The study results that SAGHS data are reliable, mortality is decreasing with increasing life expectancy. The study recommends that more proactive measures need to be put in place to improve the health status of the population, especially the children because the IMR is still quite high and creates concerns.

REFERENCES

1. Dunkle, K. L., Jewkes, R. K., Brown, H. C., Gray, G. E., McIntyre, J. A., & Harlow, S. D. (2004). Gender-based violence, relationship power, and risk of HIV infection in women attending antenatal clinics in South Africa. *The Lancet*, 363(9419), 1415-1421.
2. ECA (1989). *World book on Demographic Data evaluation and Analysis*. RIPS: Accra.
3. Grant, M. J., & Hallman, K. K. (2008). Pregnancy-related school dropout and prior school performance in KwaZulu-Natal, South Africa. *Studies in Family Planning*, 39 (4), 369-382.
4. Kyei, K. A. (1995). Childhood Mortality (infant and child mortality) in South Africa: Factors affecting the intensity and trend. *Extended abstract of PhD thesis*. Pretoria: University of Pretoria.
5. Mathers, C., & Boerma, T. (2010). Mortality Measurement Matters: Improving Data Collection and Estimation Methods for Child and Adult Mortality. *PLoS Med* 7(4).
6. Mckerrow, N., & Mulaudzi, M. (2010). Child Mortality in South Africa: Using Existing Data. *South African Health Review 2010*. S. Fonnand, A. Padarath (Eds.). Durban. Health Systems Trust.
7. Nannan, N., Dorrington, R., Laubscher, R., & Zinyakatira, N. (2012). Under-5 Mortality Statistics in South Africa: Shedding some Light on the Trend and Causes 1997-2007. *South African Medical Research Council, Burden of Disease Research Unit*.
8. *National Department of Health South Africa, South African Demographic and Health Survey (SADHS)* (2003). Pretoria.
9. Peter Byass. DSS and DHS: longitudinal and cross-sectional viewpoints on child and adolescent mortality in Ethiopia (2007). *Population Health Metrics* 2007, 5-12.
10. Sartorius, B. K. D., Sartorius, K., Chirwa, T. F., & Fonn, S. (2011). Infant Mortality in South Africa-Distribution, Associations and Policy Implications, 2007: An Ecological Spatial Analysis. *International Journal of Health Geographics*, 10-61.
11. Statistics South Africa. (2013). *Mid-year population estimates*. Retrieved from <http://beta2.statssa.gov.za/publications/P0302/P03022013.pdf>
12. Shisana, O., Rehle, T., Simbayi, I. C., Zuma, K., Jooste, S., Jungi, N., Labadarios, D., & Onoya, D. (2014). *South African National HIV Prevalence, Incidence and Behaviour Survey 2012*. Cape Town. HSRC Press.

13. Stats SA (Statistics South Africa) (2014). *Mortality and causes of death in South Africa, 2011: findings from death notification form*. Pretoria: Statistics South Africa.
14. UN (United Nations) (2004). *Handbook on the collection of fertility and mortality data*. Department of economic and social affairs: United Nations publication.
15. WHO (World Health Organization) (2013). *Analysing mortality levels and causes-of-death (ANACoD) Electronic Tool, Version 1.1*. Department of Health Statistics and Information Systems. WHO. Geneva. Switzerland.
16. WHO (World Health Organization) (2014). *Analysing mortality levels and causes-of-death (ANACoD) Electronic Tool, Version 2.0*. Department of Health Statistics and Information Systems. WHO. Geneva. Switzerland.
17. Whiting, S. (2013). *Overview of Child Mortality in South Africa*. Research Unit, Parliament of the Republic of South Africa.

Article submitted on 05.08.2020.

К. А. Кей, канд. наук (член факультету, реорганізована кафедра статистики)
Департамент статистики, Університет Венди
Приватна скринька X5050, Тохойандоу, 0950, провінція Лімпопо, ПАР
E-mail: Kyei61@gmail.com; Kwabena.Kyei@univen.ac.za
ORCID: 0000-0003-1630-3906

П. Гавхі, канд. наук (статистика), аспірант
Департамент статистики, Університет Венди
Приватна скринька X5050, Тохойандоу, 0950, провінція Лімпопо, ПАР
E-mail: gavhipfesesani@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2655-9828

РІВЕНЬ І ТЕНДЕНЦІЇ СМЕРТНОСТІ В ПІВДЕННІЙ АФРИЦІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Смертність є найважливішим показником стану здоров'я населення та систем охорони здоров'я. Наприклад, дитяча смертність указує на якість життя, доступність первинної медичної допомоги та загальний стан здоров'я країни. Зменшення дитячої смертності свідчить про покращення стану здоров'я. Недостатньо достовірною є інформація про смертність у Південній Африці, оскільки дані двох попередніх переписів статистики Південної Африки (StatsSA) не були надійними. Представлене дослідження є спробою подолання розриву через відсутність знань.

Дослідження застосовувало дані Південноафриканського загального опитування домогосподарств (SAGHS) для визначення рівня й тенденції смертності та їх наслідків. Аналізувались дані за 2012, 2013 та 2015 роки. В дослідженні використано демографічні та статистичні методи, які включили оцінку якості даних із застосуванням спільних балів ООН та побудову модельних таблиць життєвого циклу.

Результати показали, що рівень дитячої смертності (IMR) становив 43 на 1000 осіб у 2012 р., 36 на 1000 осіб у 2013 р. та 21 на 1000 осіб у 2015 р. Виявлено, що загальний стан здоров'я населення Південної Африки незначно покращився з 2012 по 2015 рр., оскільки середня тривалість життя чоловіків збільшилась тільки на 7 років, а для жінок — на 8 років. Результати дослідження свідчать, що дані SAGHS надійні: смертність зменшується зі збільшенням тривалості життя. Дослідження рекомендує застосовувати більш активні заходи для покращення стану здоров'я населення, особливо дітей, оскільки IMR все ще досить високий і викликає занепокоєння.

Ключові слова: поліпшення стану здоров'я, тривалість життя, дитяча смертність, загальне опитування домогосподарств, життєвий цикл.

Cite: Zaiats, T. A., & Zhakhovska, V. L. (2021). Konvertatsiia sotsialnoho kapitalu v Ukraini: superechnosti, pryntsypy i perspektyvy [Conversion of Social Capital in Ukraine: Contradictions, Principles and Prospects]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 63-79.

УДК 330.1 +316 (477)
JEL CLASSIFICATION: A13

Т. А. ЗАЯЦЬ, д-р екон. наук, проф., зав. відділу
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: scap@online.ua
ORCID 0000-0002-9767-5527
Scopus ID 55864441800

В. Л. ЖАХОВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: valentinnazh@gmail.com
ORCID 0000-0002-2361-1088

КОНВЕРТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ: СУПЕРЕЧНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена проблемам конвертації соціального капіталу, що ґрунтуються на новітніх уявленнях щодо цього з урахуванням специфіки його формування в Україні та практик європейських країн. Актуальність статті обумовлена необхідністю розвитку відкритих продуктивних форм партнерства задля суспільного консенсусу та економічного зростання. Метою статті є визначення специфіки конвертації соціального капіталу як складової сукупного національного, її суперечностей та принципів реалізації в державній політиці. У статті використано загальнонаукові методи дослідження. Новизною є систематизація існуючих взаємозв'язків і взаємозалежностей у цій сфері, а також обґрунтування моделей мінімізації можливих негативних наслідків для суспільства. Концептуально визначено позиції соціального капіталу в структурі сукупного капіталу, його зв'язки з іншими формами капіталу, а також доведено провідну роль відкритого соціального капіталу в формуванні демократичного суспільства. Розкрито специфіку конвертації соціального капіталу порівняно з іншими формами капіталу. Встановлено, що суперечність між національним і корпоративним соціальним капіталом набуває ознак усталеності. Обґрунтовано основні принципи та способи конвертації соціального капіталу, адекватні умовам становлення демократичного суспільства. На основі оцінки реальних тенденцій соціально-економічного розвитку і поширених соціальних практик виокремлено три можливі моделі мінімізації супереч-

ностей, що виникають під час процесу конвертації вітчизняного соціального капіталу, кожна з яких підпорядкована вирішенню конкретних завдань та досягненню певних цілей розвитку. Модель мобілізаційної адаптації ґрунтується на формуванні у суспільстві нових цінностей, норм з боку публічної влади із використанням здебільшого ідеологічних ресурсів впливу на основі авторитету та довіри до неї громадян. Модель інституціональної модернізації орієнтована на оновлення законодавчо встановлених норм і правил через їх наближення до реальних економічних потреб та соціальних практик відповідно до уявлень про те, що будь-який закон становить собою зведену в норму вкорінену традицію. Модель компромісних рішень передбачає досягнення балансу між формальними і неформальними нормами з метою досягнення синергетичного ефекту.

Ключові слова: конвертація, моделі, принципи, соціальний капітал, суперечності.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Будь-яке суспільство володіє певним потенціалом продуктивного і контрпродуктивного соціального капіталу, конвертуючи в нього запаси ресурсів, взаємозв'язків, активів. Необхідною умовою успішної конвертації є неперервність інвестування в розвиток капіталу — вільного та робочого часу, професійних знань і життєвого досвіду, матеріальних і фінансових ресурсів. У цьому сенсі соціальний капітал не вирізняється з-поміж інших елементів сукупного капіталу — природного, матеріального, фінансового та екологічного. Як нематеріальний актив соціальний капітал є більш динамічним, активним та впливовим завдяки поліфункціональному призначенню, багатокомпонентності власної структури та орієнтованості на досягнення соціально значущих цілей, насамперед консолідації і солідарності суспільства. Стабільний та продуктивний процес конвертації капіталу забезпечує накопичення соціальних ресурсів, їх залучення до процесу суспільного розвитку та безперервне відтворення, отже, створює нові можливості розвитку для кожного суб'єкта такої взаємодії. Зворотний процес знецінення обертається соціальною ексклюзивією та маргіналізацією населення. У будь-якому суспільстві ці процеси поєднуються з різним ступенем оптимізації, їх співвідношення між собою значною мірою визначає рівень інклюзивності економіки, її соціалізації та перспектив розвитку. У зв'язку з цим актуалізація наукової проблематики, тісно пов'язаної із дослідженням конвертації соціального капіталу, обумовлена необхідністю розв'язання сучасних проблем соціального розвитку та економічного зростання.

Метою статті є визначення специфіки конвертації соціального капіталу як складової сукупного національного, її суперечностей та принципів реалізації в державній політиці у контексті різних моделей впливу на її перебіг.

Новизна статті полягає у формуванні поглядів на процес успішної конвертації капіталу в соціальні досягнення та обґрунтуванні можливих засобів мінімізації виникаючих суперечностей з визначенням принципів і моделей управлінського впливу на цю сферу, необхідних в умовах модернізації державної соціально-економічної політики.

Методи дослідження. При підготовці статті використано широкий спектр наукових методів дослідження, зокрема методів діалектики для визначення функціонального призначення соціального капіталу в системі відносин, сформованих на рівні національного капіталу; абстрактно-логічного аналізу — для з'ясування природи соціальної капіталізації, її значення для суспільного розвитку, а також тих протиріч, які перешкоджають її прискоренню; методів економіко-статистичного аналізу для виявлення тенденцій розвитку соціального підприємництва в Україні та країнах Європи; сценарного моделювання — для обґрунтування доцільних засобів впливу на сучасні процеси соціальної капіталізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку та інструментам формування соціального капіталу приділено значну увагу в працях зарубіжних науковців, зокрема У. Бейкера (U. Beiker), П. Бурд'є (P. Bourdieu), Д. Коулмена (D. Koulmen), А. Лайта (A. Lait), Р. Патнама (R. Patnam), В. Радаєва (V. Radaiev), Ф. Фукуями (F. Fukuiama), Л. Ханіфана (L. Khanifan). Закономірним є посилення науково-дослідницького інтересу та уваги до проблем розвитку соціального капіталу і в Україні, зважаючи на посилення соціальної значущості трансформацій, що активізувались у суспільному просторі. Вітчизняними науковцями, серед яких М. Бойко (M. Boiko), Б. Буркинський (B. Burkynskyi), В. Геєць (V. Heiets), М. Горожанкіна (M. Horozhankina), О. Грішнова (O. Hrishnova), М. Грицаєнко (M. Hrytsaienko), Е. Лібанова (E. Libanova), М. Семикіна (M. Semykina) розроблено окремі теоретичні і прикладні основи капіталізації соціальних процесів у контексті їх суспільного значення, впливу на результативність економічної діяльності суб'єктів підприємництва на макро- і мікрорівні та забезпечення добробуту нації загалом.

У наукових працях обґрунтовано сутність і функції соціального капіталу як інституту координації взаємодії економічних агентів [1], сформовані певні методологічні і методичні підходи щодо його оцінки, у т. ч. вимірювання соціальних дисфункцій або відсутності соціальної кооперації [2—4]. Активізовано дослідження щодо особливостей впливу соціального капіталу на створення і функціонування об'єднаних територіальних громад з точки зору задоволення потреб у соціальних послугах, сприяння накопиченню людського потенціалу, підвищення ефективності використання суспільних ресурсів та визнання у регіоні досягнень об'єднаних територіальних громад [5]. Розглянуто механізм конвертації індивідуального та корпоративного соціального капіталу в інші форми капіталу, які, взаємодіючи між собою, здатні надати нової якості кожному з них [6, 7]. Попри те, що нині доведено динамічний характер соціального капіталу, його здатність виконувати різні суспільно значущі функції та набувати різних форм (продуктивний, відкритий, символічний, культурний), потребує більш детального розгляду та обґрунтування специфіка його конвертацій-

них можливостей в матеріальні чи нематеріальні вигоди і переваги у зв'язку з новим етапом розвитку українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Ідея дослідження проблем суспільного розвитку й ефективності економічної діяльності у контексті процесу конвертації соціального капіталу була започаткована та розвинута такими дослідниками: П'єром Бурдье, Джеймсом Колманом, Робертом Патнамом, Френсісом Фукуямою. Доведено, що конвертація різних форм сукупного капіталу за умови залучення соціального забезпечує вагомий мультиплікативний ефект, насамперед в економічній сфері. Вагоме методологічне значення має висновок про продуктивність соціального капіталу подібно до інших форм, його спроможність прискорювати досягнення певних цілей розвитку суспільства, окремих спільнот чи громадян [8, 9]. Соціальний капітал, сформований на основі високої активності населення (участі у виборах, у громадських об'єднаннях, зацікавленості в місцевих справах), обумовлює зростання продуктивності реформ та управлінських повноважень. Ефективність колективної діяльності, побудованої на довірі і спільній системі цінностей та норм, об'єднує людей і забезпечує поширення інформації, корисної для розширення економічних можливостей, а також співробітництва у бізнесі, вирішенні конкретних проблем з якості життя в цілому [10, 11].

У загальнонауковому розумінні процес конвертації капіталу характеризує зміну його основних параметрів, розширення спектру функцій, а нерідко — і характер взаємодії з іншими формами капіталу. За різних соціально-економічних умов можуть трансформуватись його якісні характеристики через встановлення важливих взаємозв'язків у рамках нових мереж із розширенням можливостей розвитку, а також кількісні, передусім, через участь у благодійних організаціях, волонтерському русі, органах самоорганізації населення та інших структурах. Завдяки конвертації реалізується потенційна спроможність спільнот, суб'єктів підприємництва, влади та соціуму досягати конкретних результатів чи вигоди через участь у соціальних мережах і об'єднаннях на засадах довіри, легітимності та відповідальності, що мотивують до плідної співпраці. Вона може бути втілена у життя на основі обміну матеріальними чи нематеріальними активами, дольової участі у результаті або з метою досягнення синергетичного ефекту від координації дій, кооперації чи інтеграції спільних зусиль (рис. 1).

В умовах низького рівня інституціонального розвитку держави нерідко виникають суперечності між національним і корпоративним капіталом. Ідеальною моделлю є зростання корпоративного капіталу на високих стандартах відповідальності і культури, створення легітимних локальних інституціональних просторів, що спричиняють адекватне зміцнення національного капіталу, посилюючи тим самим державу, збільшуючи потенціал її самодостатності та саморозвитку. Проте українські економічні реалії і

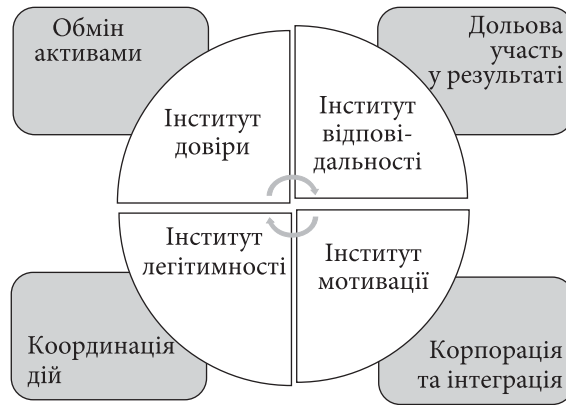
Рис. 1. Інститути та засоби конвертації соціального капіталу
Джерело: складено за [10, 11].

соціальні практики демонструють неоднозначність таких взаємовпливів. Йдеться про потужні і впливові природні монополії, економічна поведінка яких на ринку суперечить засадам добросовісної конкуренції та соціальної відповідальності. В ко-

рисливих цілях зловживаючи таким становищем, вони демонструють повне нехтування принципами доброчесності. Ситуація незбалансованості різних напрямів державної політики у цій сфері (цінової, тарифної, політики доходів), можливості одержання надприбутків на тлі збідніння населення істотно погіршують ситуацію.

У контексті зазначених проблем на особливу увагу заслуговує інший процес, протилежний за своєю природою і спрямуванням до розглянутих, — розвиток соціального підприємництва як поступове перетворення наявних матеріальних активів на соціальні цінності. В процесі соціально орієнтованої підприємницької діяльності істотно прискорюється розвиток місцевих громад, зміцнюється їх економічний потенціал та розширюються можливості інвестування у соціальні проекти. Створюючи робочі місця з гідними умовами праці та інвестуючи час і гроші у важливі місцеві ініціативи, соціальне підприємництво сприяє розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Його успішність вимірюється не лише фінансовими результатами підприємницької діяльності, а й конкретним внеском на задоволення потреб суспільства, який зазвичай чітко визначено у статуті підприємства.

Головна суперечність виникає між високою потребою у розвитку такого підприємництва та низькими стартовими можливостями вітчизняного бізнес-середовища. В складних соціально-економічних та геополітичних умовах мотивація вітчизняних підприємців до конвертації власних активів у соціальний капітал залишається доволі слабкою з різних причин. Головними є: невпевненість у стабільності ринків збуту навіть у найближчому майбутньому, зацікавленість у швидкому обігу економічного капіталу, його максимальній віддачі у короткостроковому та середньостроковому періоді; недостатня інформованість підприємців про потенційні можливості соціального бізнесу, а також форми і способи підтримки міжнародними організаціями та органами місцевого самоврядування. Тому конвер-

тація економічних та управлінських активів у соціальний капітал відбувається зазвичай за «гібридною» бізнес-моделлю за рахунок комбінації: ринкових джерел, наприклад, продажу товарів та послуг державному чи приватному сектору; неринкових джерел, насамперед державних субсидій та дотацій, приватних пожертв, негрошових або натуральних внесків, зокрема таких, як добровільна робота. Близько 50 % соціальних підприємств фінансовані за рахунок грантів, 20 % використовують кредити, а для майже 25 % основним джерелом фінансування є власні кошти засновника [12].

Попри відсутність в Україні надійної інформаційно-статистичної бази щодо поширення соціального підприємництва, його ефективності в аспекті впливу на соціальний розвиток, певні висновки можна зробити, спираючись на результати опитувань та каталогізації підприємств. Про активізацію соціальних ініціатив у бізнес-середовищі свідчать дані каталогів соціальних підприємств у 2016—2017 рр., за якими в Україні зафіксовано 150 таких підприємств різної організаційно-правової форми (проти 41 у 2013 р.) — від громадських організацій до товариств з обмеженою відповідальністю [13]. За експертними оцінками, їх реальна кількість перевищила 1000 підприємств [14] з найвищою концентрацією у північних (43 %, з них 20 % — у м. Київ) і західних (27 %) регіонах країни. При цьому 48 % українських соціальних підприємств працюють менше 3-х років і в 56 % працевлаштовані не більше 5 осіб [15].

Дослідження показують, що соціальне підприємництво активно розвивається у тих сферах економічної діяльності, що не потребують значних початкових капіталовкладень або створюються на базі існуючих підприємств: у переробній промисловості (швейному виробництві, виробництві харчових продуктів, виготовленні та ремонті меблів, сувенірної продукції); сільському господарстві, освіті (насамперед, учбово-виробничі комбінації для осіб з обмеженими фізичними можливостями) та торгівлі (рис. 2). Найпоширенішими типами соціальних підприємств є орієнтовані на працевлаштування, навчання та підтримку соціально вразливих груп населення, генерування прибутку для підтримки інших громадських ініціатив, підтримку екологічних ініціатив (наприклад, шляхом виготовлення продукції зі вторинної сировини) та проведення інформаційних кампаній серед громадськості.

Через підприємництво конвертація бізнес-активів у соціальний капітал може бути здійснена двома основними шляхами: безпосередньо — коли досягається позитивний соціальний ефект від реалізації продукції чи послуг; опосередковано — шляхом виділення частки прибутку на соціальні цілі. За даними Каталогу соціальних підприємств України, упродовж 2016—2017 рр. понад чверть соціальних підприємств спрямовувало на соціальні потреби до 25 % прибутку, 8 % таких підприємств надали 75—100 % прибутку на такі цілі (рис. 3). Найбільш суспільно значущими напрямками

Рис. 2. Структура соціальних підприємств за видами економічної діяльності в Україні, 2016—2017 рр., %

Джерело: побудовано за даними Каталогу соціальних підприємств України 2016—2017 рр.

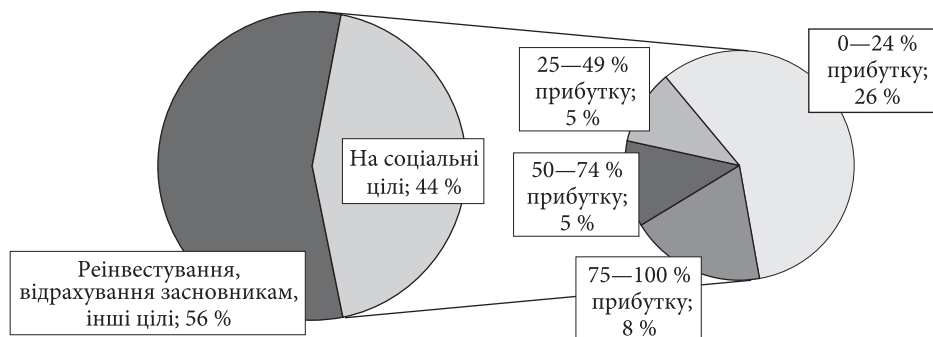

Рис. 3. Структура підприємств за часткою прибутку на соціальні цілі (в діапазонах: 0—24; 25—49; 50—74 та 75—100 % прибутку від підприємницької діяльності)

Джерело: побудовано за даними Каталогу соціальних підприємств України, 2016—2017 рр.

їх діяльності є працевлаштування вразливих на ринку праці верств населення, виробництво товарів і послуг для малозабезпечених споживачів, активізація соціальної роботи та підтримка реалізації окремих соціальних проектів.

Соціальне підприємництво в Україні знаходиться на етапі становлення. Незважаючи на потужну міжнародну підтримку таких організацій, як

Британська Рада, Фонд Східна Європа, *Pricewaterhouse Coopers* в Україні, *Erste Bank* в Україні, Міжнародний Фонд «Відродження» за сприяння *Erste Stiftung*, Український фонд підтримки підприємництва, воно, на жаль, не набирає швидких темпів зростання через суперечність, що виникає між суспільним запитом на його розвиток та пасивністю органів влади у цій сфері. Вочевидь, дефіцит уваги з боку структур державної влади та місцевого самоврядування є основною перешкодою на цьому шляху. Необхідно зазначити, що фінансова підтримка соціальних підприємств у країнах ЄС великою мірою формується за рахунок державного сектору економіки. З-поміж 45 % соціальних підприємств Італії основними клієнтами є саме представники державних органів управління. У Великій Британії 52 % соціальних підприємств отримують певний дохід у державному секторі, у 23 % такі надходження є основним або єдиним джерелом доходу. Як наслідок, рівень активності соціальних підприємств відносно загальної кількості основних підприємств становить близько 1 % національного бізнесу [16].

Розвиток підприємництва — далеко не єдиний шлях зміцнення соціального капіталу. Пріоритетним для України є розвиток волонтерського руху, благодійництва, створення органів самоврядування та самоорганізації населення за місцем проживання, а також посилення позицій соціального капіталу в структурі трудових відносин. Синергетичний ефект, досягнутий через такі зміни, спроможний реально змінити практику формування соціального капіталу в країні та посилити його позиції в структурі сукупного капіталу. Важливо, щоб за будь-яких умов конвертація соціального капіталу здійснювалась за успішним сценарієм, тобто таким, що сприяє досягненню соціально значущих цілей і результатів на основі певних принципів. Серед останніх доцільно виокремити такі.

Стабільна активність та результативна соціальна взаємодія. Передбачає довгостроковий характер взаємодії, коли продуктивна активність суб'єктів не зводиться до короточасної кампанії, розрахованої лише на розв'язання конкретного актуального завдання. Необхідним є постійне накопичення та аналіз практичного досвіду соціальних контактів, а також розвиток нових способів самоорганізації громадян та спільнот. Лише численні горизонтальні взаємозв'язки, що формуються і безперервно підтримуються, примножують капітал соціуму. Натомість зниження соціальної взаємодії, громадянської активності, а також поширення недовіри між членами суспільства обумовлюють процеси декапіталізації.

Варто зазначити, що в Україні дедалі більше фінансових потоків спрямовуються у соціальний капітал через активізацію різних напрямів діяльності громадських організацій, організовану на засадах рівності перед законом, прозорості і публічності, добровільності і самоврядування, вільного вибору території діяльності, відсутності майнового інтересу. Відповідно зросла кількість керівних органів громадських організацій — з 21 417 од. у

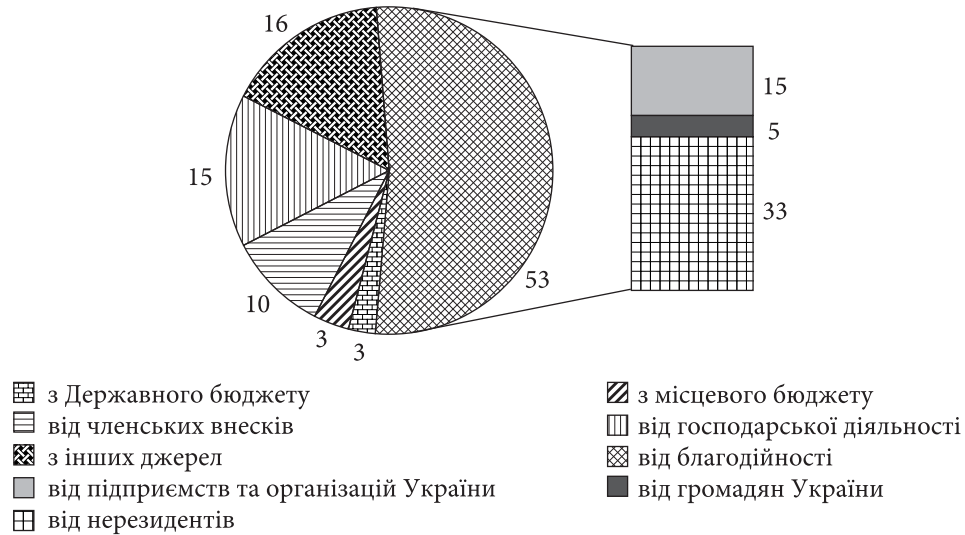

Рис. 4. Структура фінансових надходжень до громадських організацій за джерелами, 2017 р., %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

2014 р. до 25 988 од. у 2017 р., тобто на 21,3 %. При цьому значна частина надходжень до громадських організацій здійснювалась на благодійній основі — 53 % від їх загальної суми, з них 33 % надійшло від нерезидентів, 15 % — від підприємств та організацій України (рис. 4). Висока частка благодійних внесків свідчить про підтримку громадянами цих об'єднань як таких, що діють в інтересах громадян. Найчисельнішими є правозахисні, екологічні, молодіжні, спортивні, військово-патріотичні організації.

Останнім часом світ опинився в іншій реальності через кризові явища в соціально-економічній, політичній та санітарно-епідеміологічній сферах, які певною мірою посприяли накопиченню соціального капіталу та реалізації його потенціалу. Зокрема, за даними опитування представників громадських організацій, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва 15.04—1.05.2020 р., у результаті пандемії COVID-19 посилилася соціальна згуртованість та самоорганізованість у суспільстві (рис. 5). Більшість громадських організацій спрямували діяльність на організацію допомоги соціально вразливим верствам населення та на контроль за діяльністю влади. Активізована також роз'яснювальна робота серед населення щодо уникнення розповсюдження коронавірусної інфекції.

Комплементарність та узгодженість інтересів суб'єктів локальних ініціатив. Активність соціальної взаємодії окремих суб'єктів залежить від заінтересованості в об'єднанні зусиль, ресурсів та здійсненні спільної діяльності. Відповідно до цього принципу реалізується такий етап конвер-

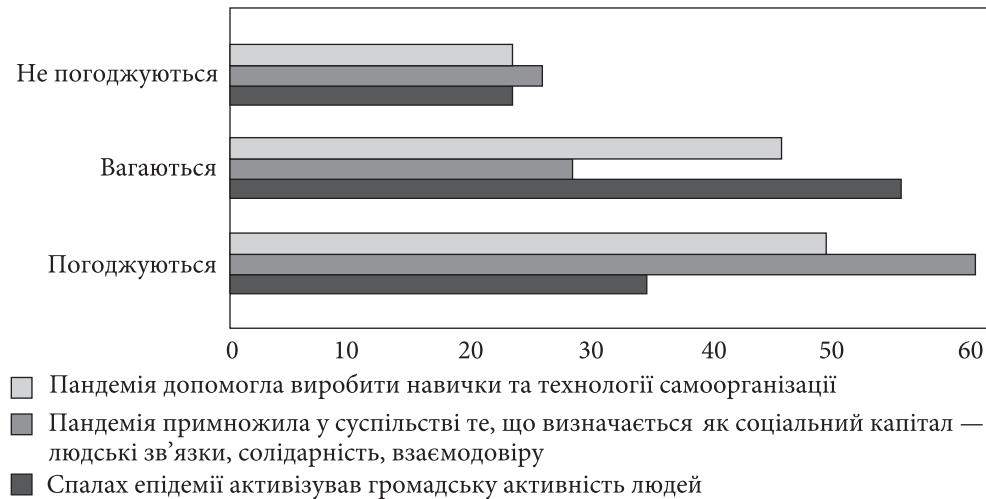

Рис. 5. Оцінювання впливу пандемії COVID-19 на розвиток соціального капіталу, % відповідей серед представників громадських організацій

Джерело: побудовано за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Громадянське суспільство в умовах пандемії COVID-19: як громадські організації справляються з новою реальністю?» з 15 квітня по 1 травня 2020 р.

тації соціального капіталу, як розподіл активів на основі обмінів. Суб'єкти соціальної взаємодії можуть намагатись досягти різних цілей та різними шляхами в результаті співпраці у рамках обраного поля діяльності. Віддача від неї може очікуватись у вигляді майбутньої реалізації перспективних планів та ідей.

Мінімальне адміністрування чи застосування регулятивних ресурсів з боку владних структур. Якщо у генеруванні соціального капіталу роль державних органів влади та органів місцевого самоврядування є значною, то у процесі його конвертації вона поступово мінімізується. У зв'язку з тим, що соціальний капітал практично не має чіткої правової регламентації, процес його конвертації здійснюється здебільшого спонтанно, без задіяння адміністративних ресурсів. На добровільній основі відбувається об'єднання зусиль і ресурсів власників соціального капіталу, засноване на взаємній довірі, відповідальності та кооперації задля вирішення конкретних завдань. Доцільно виокремити два типи соціальних об'єднань, утворювані в результаті конвертації соціального капіталу: тимчасової дії та стійкі довготривалі об'єднання, що приводять до істотних зрушень у системі соціально-економічних відносин. Прикладом останніх є соціальні групи, які виникли в період революційних змін у країні та пройшли шлях від неформальних утворень до юридично оформлених громадських організацій, діяльність котрих формує конкретні тренди у сфері соціально-економічного

розвитку на основі посилення впливу громадськості на соціальну відповідальність влади та бізнесу. За цим принципом розподіл соціальної відповідальності між державою та суспільством деформується внаслідок комплексної або одиночної дії факторів: недовіри до державних соціальних інституцій, їх недостатньої потужності, випереджаючого розвитку громадянського суспільства чи посилення соціальної орієнтації бізнес-структур.

Динамізм змін у соціально-економічній сфері, відповідальність суб'єктів за результативність взаємодії та добродійність. Цей принцип передбачає підвищення професійної мобільності, посилення адаптованості суб'єктів до умов соціальної взаємодії на ринку праці. Сфера зайнятості і є епіцентром конвертації соціального капіталу, оскільки усі без винятку види економічної активності населення потребують залучення соціального потенціалу та налагодження соціальних зв'язків. У процесі продуктивної трудової діяльності відбувається постійне оновлення контактів та мережі відносин, а також сукупності діючих формальних і неформальних норм (правил), що дають змогу працівникам, трудовим колективам, соціальним групам і суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. Відповідно до цього принципу чітко простежується шлях конвертації соціального капіталу за основними етапами. На рівні окремих індивідуумів: освіта (накопичення соціального капіталу) — працевлаштування — зайнятість та отримання доходу (економічна віддача капіталу) — підвищення професійного рівня. Для соціальних груп: освіта — формування трудового колективу — утворення та розвиток неформальних соціально-економічних зв'язків і відносин — підвищення соціальної відповідальності роботодавця, активізація матеріального та нематеріального стимулювання суб'єктів (у межах утвореної активної соціальної групи та поза нею).

На різних етапах розвитку соціуму мають бути опрацьовані відповідні механізми впливу на процес формування соціального капіталу, його конвертацію у продуктивні, соціально значущі форми. За сучасних умов важливо, як показали дослідження, визначити ефективні інструменти мінімізації дисбалансів і невідповідностей у зв'язку зі слабкістю інституціональної основи соціального капіталу.

Кожне суспільство залежно від політичної ситуації та домінуючих цінностей обирає ту чи іншу модель пом'якшення суперечностей, що виникають під час процесу конвертації капіталу, реалізуючи конкретні цілі і завдання державної політики. Україна є прикладом держави, яка в здійсненні економічних і соціальних реформ пішла шляхом зміни раніше сформованих пріоритетів та практик розвитку. Зокрема, зміни спеціалізації окремих територій та сфер економічної діяльності й, відповідно, структури національної та місцевих економік (згорнувши наукомісткі сектори економіки та надавши пріоритет розвитку аграрного сектору економіки), а

також це зміни базових моделей розвитку охорони здоров'я та системи освіти. Радикальні перетворення з поширенням цілей і завдань європейської інтеграції без відповідної гармонізації вітчизняного законодавства до правових норм країн ЄС не могли гарантувати успіху та досягнення очікуваних результатів. Це значно послабило потенціал продуктивної соціальної взаємодії у суспільстві, оскільки було орієнтоване винятково на мобілізацію потенціалу бізнесу, громад, окремих домогосподарств.

Наведений алгоритм управлінських дій можна визначити як *модель мобілізаційної адаптації*. Специфіка її полягає в тому, що нові орієнтири і завдання розвитку, ініційовані публічною владою з використанням переважно ідеологічних ресурсів впливу, можуть посилювати дієвість офіційно встановлених норм, правил, стандартів чи змінювати їх задля досягнення певних цілей. Проте здебільшого це не гарантує досягнення визначених цілей. Зазвичай, як свідчить досвід інших країн, успіх реалізації моделі залежить від авторитету публічної влади, довіри до неї — з одного боку, та рівня самосвідомості населення, спроможності пристосовуватись до нових реалій через мобілізацію власних адаптаційних можливостей — з іншого. За умов безперервних трансформаційних змін та нестабільності, тим більше загострення кризових явищ в економіці та зростанні невпевненості населення у життєвих перспективах, суто ментальна прийнятність нових орієнтирів і цілей розвитку залишається під питанням; нерідко вона лише спричиняє зростання недовіри до владних структур чи породжує конфліктні ситуації між гілками влади, владними структурами та населенням.

Така політика є неприйнятною, вона посилює соціальну дезінтеграцію. Зокрема, орієнтація на європейський вектор розвитку не посприяла реальним інтеграційним процесам. На жаль, більшість сегментів європейського товарного ринку залишились закритими для вітчизняних товаровиробників. Натомість країни ЄС отримали доступ до українського товарного ринку та ринку дешевої робочої сили. Вони не мають намірів відмовлятися від робітників-українців навіть в умовах несприятливої епідеміологічної ситуації в світі. Попри карантинні обмеження через пандемію COVID-19 деякі європейські країни анонсували необхідність залучення саме української робочої сили.

Підсумовуючи результати реалізації цієї моделі, слід зазначити, що для посилення соціальної взаємодії та згуртованості у суспільстві пріоритетного значення набувають економічні досягнення, трансформовані у параметри якості життя.

В українських реаліях використовують й інший, інституціональний підхід до формування нових соціальних зв'язків. Він орієнтований на посилення дієвості, ефективності регулятивного впливу на суспільний розвиток законодавчо встановлених норм і правил через їх наближення до

реальних потреб населення, бізнесу, розвитку адміністративно-територіальних утворень. Йдеться про істотне оновлення законодавчої та нормативно-правової бази щодо соціального розвитку згідно з уявленнями про те, що будь-який закон становить собою зведену в норму вкорінену традицію; створення умов для розвитку правової держави з надійним захистом прав і свобод громадян. Важливим кроком у цьому напрямі є належна імплементація норм законів України «Про громадські об'єднання» № 4572-VI від 22.03.2012 р. та «Про благодійництво та благодійні організації» № 5073-VI від 05.07.2012 р. й приведення їх у відповідність до норм міжнародного права. У межах моделі інституціональної модернізації незалежно від використання механізмів (адміністративних чи ринкових) важливо сформулювати нормативно-правове поле, сприятливе для розвитку громадянської активності та економічного зростання.

Найскладнішою в аспекті практичної реалізації є система взаємозв'язків, що передбачає гармонізацію, досягнення прийнятних компромісних рішень між формальними і неформальними нормами на основі соціокультурної консолідації суспільства. По суті, це *модель пошуку компромісних рішень* з метою досягнення соціально значущого синергетичного ефекту від таких дій. Компліментарність зазначених норм, їх мінімальне соціальне дистанціювання лише спрощує це завдання; зворотна ситуація — ускладнює, хоча здебільшого саме вона є типовою для більшості ситуацій з пошуку прийнятних рішень. На перешкоді такій гармонізації постають суперечності між тим, що ми визнаємо еталонними морально-етичними нормами (соціальна відповідальність, доброчесність, соціальна справедливість, довіра, підтримка), і конкретними «зразками» соціальної поведінки (подвійна мораль, нехтування суспільною думкою, збагачення за всяку ціну), котрі нерідко сприймаються як реальність, змінити яку практично не можливо, а подекуди і недоцільно.

Інший аспект цих суперечностей полягає в тому, що неформальні норми (прийнятні для більшості) спрацьовують легше за формальні, здебільшого за інерцією. Неформальні норми і правила спираються на соціальний капітал як відносини довіри, відповідальності. Дотримання цих норм ураховує репутацію чи імідж певного суб'єкта. Водночас рівень сприйняття формальних норм, які генерують інститути з недостатнім рівнем інституційної довіри, залишається на низькому рівні, звідси — і зневага чи ігнорування важливих норм із регулювання різних сфер суспільного буття. За результатами соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, громадяни висловлюють недовіру державному апарату (77 %), судовій системі (76 %), комерційним банкам (71,5 %), політичним партіям (70 %), Верховній Раді України (65 %), Уряду України (64,5 %), Національному банку України (60 %), профспілкам (51 %) [16].

Висновки. В сучасному соціально-економічному розвитку країн світу істотно зростає роль нематеріальних активів, серед яких і соціальний капітал з високим потенціалом консолідації суспільства. За будь-яких умов продуктивний соціальний капітал формує широке поле плідної взаємодії задля досягнення значущих цілей розвитку чи успіху в окремих сферах суспільного буття, пов'язаних з економічним зростанням, соціальною згуртованістю і солідарністю, розвитком підприємництва та територіальних спільнот. Соціальний капітал, як структурний елемент сукупного національного, виконуючи головну — з'єднуючу функцію з-поміж інших форм сукупного капіталу, містить інформацію про можливі економічні ресурси та підпорядковується загальним закономірностям конвертації, серед яких реалізація можливостей домінування, спроможність до взаємної конвертації з іншими формами капіталу та значущість інструментів нагромадження і використання для соціальної згуртованості та консолідації.

У процесі конвертації соціального капіталу нерідко виникають суперечності, зокрема між корпоративним та національним капіталом унаслідок монополізації простору їх взаємодії, інституційної слабкості держави та невизначеності механізму узгодження цілей і завдань управлінських структур щодо соціалізації різних напрямів економічного розвитку держави. Досягненню якісно нових ознак соціального капіталу сприятиме реалізація таких основних принципів його конвертації, як стабільна активність та результативна соціальна взаємодія, узгодженість інтересів суб'єктів локальних ініціатив, мінімальне адміністрування з боку владних структур. Не меншого значення набуває динамізм змін у соціально-економічній сфері на благо більшості, відповідальність суб'єктів за результативність взаємодії та добродійність. Україна як держава з низьким рівнем інституціоналізації соціально-економічних процесів має активізувати пошук прийнятних моделей конвертації соціального капіталу, надаючи перевагу тим, що орієнтовані на досягнення ефектів від соціокультурної консолідації суспільства через гармонізацію формальних і неформальних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горожанкіна М. Є. Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи (питання теорії і методології): автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.01. Донецьк, 2008. 32 с.
2. Буркинський Б. В. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*. 2013. № 1. С. 67—81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_1_8 (дата звернення: 21.07.2020).
3. Семикіна М. В. Соціальний капітал в умовах трансформації зайнятості : Монографія / М. В. Семикіна, Г. К. Волчкова. Кропивницький : Видавництво ТОВ «КОД», 2018. 296 с.
4. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання / За ред. Е. М. Лібанової. Умань : Сочинський, 2012. 348 с.

5. Грицаєнко М. І. Соціальний капітал територіальних громад та їх об'єднань. *Modern Economics*. 2017. № 4. URL: <http://modecon.mnau.edu.ua/issue/4-2017/UKR/grytsaenko.pdf> (дата звернення: 21.07.2020).
6. Бойко М. М., Грішнова О. А. Управління формуванням індивідуального та корпоративного соціального капіталу в сфері послуг. *Проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 211—218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_30 (дата звернення: 19.09.2020).
7. Грішнова О., Полив'яна Н. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 3. С. 19—81.
8. Bourdieu P. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York : Greenwood, 1985. P. 248.
9. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122—139.
10. Патнам Роберт Д. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.
11. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсиса Фукуями. *День*. 2006. 17 жовт. № 177. С. 4.
12. Екосистема соціального підприємництва в Україні: виклики та можливості. ПАКТ. Київ (Україна) — Вашингтон (США). 2018. URL: https://pactukraine.org.ua/sites/default/files/2018-06/APEA_REPORT_ukr.pdf (дата звернення: 21.07.2020).
13. Гула О., Жавжарова Т. Соціальний бізнес. Теорія і практика. *Український тиждень*. 2019. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/230033> (дата звернення: 21.07.2020).
14. Андрощук Б., Корнецькі А. Соціальне підприємництво: Ефективний інструмент подолання соціальних викликів в Україні? *Social Business In UA*. 2019. URL: https://socialbusiness.in.ua/knowledge_base/sotsial-ne-pidpriemnytstvo-efektyvnyy-instrument-podolannia-sotsial-nykh-vyklykiv-v-ukraini/ (дата звернення: 21.07.2020).
15. A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Synthesis Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2015. URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=12987&langId=en> (дата звернення: 21.07.2020).
16. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.) Разумков Центр. 2020. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020-r> (дата звернення: 21.07.2020).

REFERENCES

1. Horozhankina, M. Ye. (2008). *Sotsialnyi kapital suspilstva v umovakh transformatsii ekonomichnoi systemy (pytannia teorii i metodolohii)* [Social capital of society in the conditions of transformation of economic system (questions of theory and methodology)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Donetsk [in Ukrainian].
2. Burkynskyi, B. V. (2013). Sotsialnyi kapital: sutnist, dzherela ta struktura, otsinka [Social capital: essence, sources and structure, evaluation]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1 (614), 67-81. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_1_8 [in Ukrainian].
3. Semykina, M. V., & Volchkova, H. K. (2018). *Sotsialnyi kapital v umovakh transformatsii zainiatosti: monohrafiia* [Social capital in the conditions of employment transformation]. Kropyvnytskyi. KOD [in Ukrainian].
4. Libanova, E. M. (Eds.) (2012). *Sotsialni rezultaty derzhavnykh prohram: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty otsiniuvannia* [Social results of state programs: theoretical, methodological and applied aspects of assessment]. Uman [in Ukrainian].

5. Hrytsaienko, M. I. (2017). Sotsialnyi kapital terytorialnykh hromad ta yikh obiednan [Social capital of territorial communities and their associations]. *Modern Economics*, 4 (2017). Retrieved from <http://modecon.mnau.edu.ua/issue/4-2017/UKR/grytsaenko.pdf> [in Ukrainian].
6. Boiko, M. M., & Hrishnova, O. A. (2014). Upravlinnia formuvanniam indyvidualnoho ta korporatyvnoho sotsialnoho kapitalu u sferi posluh [Management of Formation of Individual and Corporate Social Capital in the Service Sector]. *Problemy ekonomiky - The problems of economy*, 2, 211-218. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_30 [in Ukrainian].
7. Hrishnova, O., & Polyv'iana, N. (2009). Sotsialnyi kapital: sutnist, znachennia, vzaimozv'iazok z inshymy formamy kapitalu [Social capital: the essence, meaning, relationship with other forms of capital]. *Ukraina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 3, 19-81 [in Ukrainian].
8. Bourdieu, P. (1985). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York. Greenwood.
9. Koulman, Dzh. (2001). Kapital sotsialnyi i chelovecheskiy [Social and human capital]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost - Social sciences and modernity*, 3, 122-139 [in Russian].
10. Putnam, Robert D. (2001). *Tvorennia demokratii: tradytsii hromadskoi aktyvnosti v suchasni Italii* [Creation of democracy: traditions of civic activity in modern Italy]. Kyiv. Solomiya Pavlychko Publishing House "Osnovy" [in Ukrainian].
11. Fukuiama, F. (2006). Shcho take sotsialnyi kapital? Kyivska lektiia Frensi Fukuiamy [What is social capital? Kyiv lecture by Francis Fukuyama]. *Den - Day*, 177, 4 [in Ukrainian].
12. Ekosystema sotsialnoho pidpriemnytstva v Ukraini: vyklyky ta mozhlyvosti [Social Entrepreneurship Ecosystem in Ukraine: Challenges and Opportunities] (2018). *pactukraine.org.ua*. Retrieved from https://pactukraine.org.ua/sites/default/files/2018-06/APEA_REPORT_ukr.pdf [in Ukrainian].
13. Hula, O., & Zhavzharova, T. (2019). Sotsialnyi biznes. Teoriia i praktyka [Social business. Theory and practice]. *Tyzhden.ua - Week.ua* Retrieved from <https://m.tyzhden.ua/publication/230033> [in Ukrainian].
14. Androshchuk, B., & Kornetsky, A. (2019). Sotsialne pidpriemnytstvo: Efektyvnyi instrument podolannia sotsialnykh vyklykiv v Ukraini? [Social Entrepreneurship: An Effective Tool for Overcoming Social Challenges in Ukraine?] *socialbusiness.in.ua* Retrieved from https://socialbusiness.in.ua/knowledge_base/sotsial-ne-pidpriemnytstvo-efektyvnyi-instrument-podolannia-sotsial-nykh-vyklykiv-v-ukraini/ [in Ukrainian].
15. A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Synthesis Report (2015). *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=12987&langId=en>
16. Otsinka hromadianamy diialnosti vlady, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni oriantatsii hromadian (liutyi 2020 r.) [Citizens' assessment of government activities, level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (February 2020)]. *razumkov.org.ua*. Retrieved from <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriantatsii-gromadian-liutyi-2020r> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2020.

T. A. Zaiats, Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: scap@online.ua
ORCID 0000-0002-9767-5527
Scopus ID 55864441800

V. L. Zhakhovska, PhD (Economics), Senior Research
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: valentinnazh@gmail.com
ORCID 0000-0002-2361-1088

CONVERSION OF SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE:
CONTRADICTIONS, PRINCIPLES AND PROSPECTS

The article is devoted to theoretical problems of social capital conversion in modern conditions based on modern ideas and taking into account the specifics of social capital formation in Ukraine in recent years as well as the latest achievements of social practices in European countries. The article is relevant due to the need to accelerate the processes of social capitalization and its conversion into open productive forms for social consensus, social development and economic growth. The novelty of the study lies in the formation of a system of views on the nature of social conversion, its contradictions, identified on the basis of systematization of existing relationships and interdependencies in this area, as well as substantiation of models to minimize possible negative consequences for society. The positions of social capital in the structure of total capital, its connection with natural, physical, financial and human capital are conceptually defined, and the leading role of open social capital in the formation of a democratic society is proved. The specifics of the conversion of social capital in comparison with other forms of capital are revealed. It is established that currently the contradiction between national and corporate social capital is gaining signs of stability. The basic principles and methods of conversion of social capital, adequate to the conditions of formation of a democratic society, are substantiated. Based on the assessment of real trends in socio-economic development and common social practices, three possible models of minimizing the contradictions that arise during the conversion of domestic social capital are proposed, each of which is subject to specific tasks and achieving certain development goals. The model of mobilization adaptation is based on the formation of new values in society, norms by public authorities using mostly ideological resources of influence on the basis of authority and trust in it by citizens. The model of modernization is focused on updating the statutory norms and rules through their approximation to real economic needs and social practices in accordance with the notion that any law is a normalized ingrained tradition. The model of compromise solutions involves achieving a balance between formal and informal norms in order to achieve a synergistic effect from the conversion of social capital.

Keywords: conversion, models, principles, social capital, contradictions.

Cite: Novikov, V. M. (2021). Sotsialnyi potentsial instytutu nekomertsiiynykh orhanizatsii [Social Potential of Non-Profit Organizations]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 80-100.

УДК 343.37

JEL Classification: L31, H30, M14

В. М. НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID 0000-0001-5892-815X

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУТУ НЕКОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

У широкому колі літератури, присвяченій дослідженню інститутів, простежується стійка тенденція: визначення теоретичних суджень часто не співпадає і не поєднується з визнанням загальних зв'язків і закономірностей, що призводить до ігнорування принципу системності при аналізі соціально-економічних процесів. Непрямо це означає пріоритет випадкового (окремого) понад цілим та складним. Між тим, поняття інституту співвідносне з конкретним змістом явища або процесу, доповненого узагальненням та системним підходом. Звернення до такої актуальної проблеми ринкової економіки, як інституціональний вибір за посередництвом некомерційних організацій, вимагає розповсюдження аналізу не тільки на державні, але й на недержавні структури, що є елементом цілісності. У зв'язку з цим у роботі зроблено історичний огляд розвитку некомерційних організацій та благодійної діяльності як масштабного суспільного явища, що дозволило звернути увагу на можливість використання досвіду минулих років для цілеспрямованої організації недержавних інститутів благодійництва, зокрема за рахунок удосконалення соціальних партнерських зв'язків. Аналіз сучасного стану некомерційних організацій України, не дивлячись на зростання їх чисельності, показує зниження обсягів благодійної діяльності. Три останні роки в країні здійснено певні кроки щодо поліпшення благодійності, проте цього недостатньо. Інституціональне середовище сфери благодійності потребує удосконалення. Актуальним вважається удосконалення інструментів функціонування, фінансування, а також підвищення уваги до розвитку статистики у зазначеній сфері діяльності. У зв'язку з цим метою статті є визначення нагрітих питань та шляхів поліпшення благодійних організацій. Вирішення цієї проблеми можливо при активному впливі держави на управління некомерційною діяльністю. Розвиток інституційних основ некомерційного сектору економіки полягає в поліпшенні фінансової звітності, більшої відкритості благодійних організацій, упорядкуванні їх правових відносин, лібералізації оподаткування та посиленні контролю за діяльністю некомерційних організацій. Підвищену увагу в статті

надано надходженню та розподілу благодійних коштів. Потенціал благодійних організацій можливо поширити за рахунок зміщення акцентів їх регулювання з переважно корпоративного до еволюційного регіонального адміністрування, що підвищує значення інституту партнерства в розвитку благодійництва в інтересах особливих груп населення. Застосовано історичний та логічний методи, що дозволило в еволюційному аспекті дослідити становлення та розвиток некомерційних організацій.

Ключові слова: некомерційні організації, благодійна діяльність, ознаки неприбутковості, індекс благодійності, оподаткування, організаційно-правові форми юридичних осіб.

Постановка проблеми, актуальність. Звернення до такої актуальної проблеми ринкової економіки, як інституціональний вибір за посередництвом некомерційних організацій, вимагає розповсюдження аналізу не тільки на державні, але й на недержавні структури, які є елементом цілісності. Аналіз сучасного стану некомерційних організацій України, не дивлячись на зростання їх чисельності, показує зниження обсягів благодійної діяльності. Три останні роки в країні здійснено певні кроки щодо поліпшення благодійності, проте цього недостатньо. Інституціональне середовище сфери благодійності потребує удосконалення. Актуальним вважається удосконалення інструментів функціонування, фінансування, а також підвищення уваги до розвитку статистики у цій сфері діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика діяльності некомерційних організацій переважно досліджується в контексті розвитку громадянського суспільства — А. Ф. Руденко (A. F. Rudenko) [1], або ролі благодійних організацій в суспільному розвитку — Д. М. Горелов (D. M. Gorelov) [2], Н. І. Пеліванова (N. I. Pelivanova) [3], Л. Чупрій (L. Chuprii) [4]. Українське дослідження з питань механізмів функціонування, фінансування та статистики некомерційних організацій, на що звертали увагу в працях Ю. Б. Слободяник (Y. B. Slobodanyuk) [5], І. Д. Габсатарова (I. D. Habsatarova) [6] та інші автори. У зв'язку з цим дослідження проблеми функціонування некомерційних організацій вважається актуальним.

Метою статті є аналіз практики організації некомерційного сектору економіки, специфіки, рівня та тенденцій його розвитку в умовах трансформаційного суспільства і на підставі цього визначення комплексу напрямів щодо поліпшення благодійної діяльності в країні.

Методами дослідження є історичний та логічний, що передбачає вивчення соціальних наслідків функціонування некомерційних організацій в їх історичному становленні, та одночасно з логічним узагальненням процесів послідовного розвитку дає змогу оцінити еволюцію зазначених організацій в цілому та зробити наукові висновки.

Новизна та методична основа дослідження. Розкрито роль і значення конкретних елементів інституціонального середовища функціонування некомерційних організацій та благодійної діяльності і запропоновано економічні, організаційні та правові шляхи їх удосконалення з метою роз-

витку стратегії та тактичних заходів щодо поліпшення практики благодійництва. Методичною основою статті є структуризація об'єкта дослідження і визначення функціонального призначення окремих його інституцій.

Викладення основного змісту. Інституціональні основи некомерційного сектора економіки були закладені ще в XVIII — XIX століттях. На початок XX ст. численні благодійні організації вже включали: освітні установи, опікунські будинки і дитячі притулки, лікарні, благодійні товариства сліпих та глухонімих і т. д. Фінансування некомерційних установ здійснювалось за змішаним типом — п'ята частина доходів надходила з державної скарбниці, а решту становили відсотки з капіталів, доходи від орендних статей, плати за виховання, навчання, лікування, піклування, збори з розваг, пожертви, членські внески тощо. Як видно, некомерційні структури мали багатоканальні джерела фінансування. На середину 1900 р. в Україні благодійну допомогу одержували приблизно 1,5 млн осіб [7; с. 30, 11].

Для того, щоб система благодійних установ могла сформуватись і успішно функціонувати, необхідно було мати не тільки моральну мотивацію до філантропії, але й інституціональні механізми включення її до державних інтересів. З проведенням земської та міської реформ посилилась секуляризація благодійної діяльності. Упродовж кінця XIX та XX століть діяли законодавчі акти, що регламентували правовідносини у ході передачі грошових капіталів та нерухомості від благодійників до юридичної особи, функцією якої було витрачання фінансових коштів. Заборонялось, наприклад, приймати пожертви від громадян, які перебували під судом або слідством. Фактично, говорячи сучасною мовою, законодавчі правила мали антикорупційний характер. У цілому на початок XX ст. на основі великої кількості аналітичних матеріалів, включаючи місцеві звіти про стан благодійності, розроблено основні принципи нових юридичних норм у цій сфері, завдяки яким емоційні оцінки філантропії в країні поступились місцем виваженим думкам, сформованим на основі статистичної та соціологічної експертизи [7, с. 32].

Набула розповсюдження регіональна благодійність. У Петербурзі та Москві на 100 тис. жителів припадало 48 та 57 благодійних закладів відповідно. В Ризі цей показник становив 27, Одесі — 19, Києві — 26. Питома вага православних закладів у Києві та Москві дорівнювала в кожному з міст 25 %. Регіональна специфіка благодійної допомоги відображала станову і етноконфесіональну особливість міст. В Одесі з багатонаціональною структурою населення діяли 20 етнічних громад та сильна міська дума, до якої передавали благодійні кошти для нужденних «без станів і віросповідань» [7, с. 42]. У Києві, де існував значний аристократичний прошарок населення та була чисельна єврейська громада (12 % жителів), найбільшого розвитку набули благодійні установи, створені елітними верствами населення, підприємцями та єврейськими громадськими організаціями. На

території тієї частини України, що в другій половині XIX та першій половині XX ст. перебувала в складі Австро-Угорської імперії, діяв Цивільний кодекс — це сприяло становленню та функціонуванню громадських, релігійних, культурних та освітніх українських організацій. З 1903 р. розпочало функціонувати «Галицко-Русское благотворительное общество».

Підсумовуючи короткий історичний екскурс, можна говорити, що в Україні, як й в інших регіонах Росії та Австрії, інститути благодійництва формувались під впливом релігійного та світського (громадського) факторів, зокрема, місцевого самоуправління, державної цілеспрямованої прагматичної організації благодійної діяльності, нейтралізації криміногенних ризиків. Залежно від етнічного та конфесіонального складу населення, враховуючи європейський досвід, обирались різні форми допомоги нужденним.

Важливим результатом аналітичної роботи у сфері благодійної діяльності стало забезпечення прозорості функціонування благодійних установ, відкритості та доступності всієї інформації, включаючи фінансову, для всіх верств суспільства. З початку XX ст. встановлено громадський контроль за благодійністю, який позитивно вплинув на зростання довіри до діяльності благодійників.

У сучасних економічних умовах припускають, що інститут некомерційних організацій охоплює багатогранний процес благодійної діяльності, заклади якої набувають економічну форму неприбутковості. Це вносить суперечливість в оцінку законодавчої політики щодо унормування благодійної діяльності. Різноманітність форм благодійних організацій і сфер діяльності, наявність різних способів і джерел їх фінансової підтримки, зміни законодавства та інші обставини здійснення благодійної діяльності є передумовами того, що питання оподаткування некомерційних організацій не перестають бути актуальними.

Некомерційні організації вимагають особливих процедур бухгалтерського та управлінського обліку. Це призводить до того, що по відношенню до організацій, що здійснюють благодійну діяльність, застосовуються більш складні правила податкової політики та податкового адміністрування, аніж до більшості інших платників податків. Особливості оподаткування некомерційних організацій практично завжди пов'язані з винятками із загальних правил оподаткування. В українській та зарубіжній літературі неодноразово відмічали й складність визначення обліку витрат у сфері надання благодійних послуг [1; 8, с. 28—29].

Зараз в Україні благодійність поступово набуває рис розвинутого соціального інституту, яким вона була на початку XX ст. Істотну роль в становленні благодійності відігравав Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [9].

Сферами благодійної діяльності є: освіта, культура та мистецтво, медична допомога, охорона культурної спадщини, науки і наукових дослід-

жень та інші. Відповідно до зазначеного закону благодійна організація є такою, що відповідає вимогам податкового законодавства, не є платником податку на прибуток та включається до реєстру неприбуткових установ та організацій з ознакою неприбутковості.

У 2015 р. у визначення переліку неприбуткових підприємств, установ, організацій — неплатників податку на прибуток кілька разів вносилися зміни. З 01.01.2015 р. до таких організацій належали бюджетні установи, громадські об'єднання, політичні партії, релігійні, благодійні організації, пенсійні фонди, метою яких не повинно бути отримання і розподіл прибутку серед засновників, членів органів управління, інших пов'язаних з ними осіб, а також серед співробітників таких організацій.

З 18.03.2015 р. перелік неприбуткових організацій був доповнений житлово-будівельними кооперативами, об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків, асоціаціями власників житлових будинків [10].

У категоріальному полі країни застосовуються такі терміни: благодійні, некомерційні та неприбуткові організації. Вживання в українських законах і законодавчих актах цих термінів свідчить, що їх як громадські об'єднання зі статусом юридичних осіб, які є за своїм характером неприбутковими товариствами, об'єднує спільна економічна ознака: «метою їх діяльності не є одержання прибутку» [11, ст. 1.5]. Однак, хоча зазначені організації є однопорядковими економічними категоріями, вони не є синонімами. Практичне функціонування некомерційних та неприбуткових організацій у благодійних цілях демонструє різноманіття підходів до трактування організації їх діяльності та основних принципів оподаткування (табл. 1). З табл. 1 видно, що діяльність кожного виду некомерційної (неприбуткової) організації регулюється відповідним законом. Для визначення їх схожості або різниці необхідно звернутись до правових аспектів аналізу.

Некомерційна діяльність як економічна форма господарювання визначена в Господарському кодексі України в якості самостійного виробничого процесу. Зокрема, в ст. 52 відносно статусу некомерційної організації визначено три позиції. По-перше, «Некомерційне господарювання — це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку». По-друге, «Некомерційна господарська діяльність здійснюється суб'єктами господарювання державного або комунального секторів економіки у галузях (видах діяльності), в яких... забороняється підприємництво, на основі рішення відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування». По-третє, «Не можуть здійснювати некомерційну господарську діяльність органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи».

Разом із цим у Податковому кодексі України йдеться про неприбуткову форму економічної діяльності. Неприбуткові організації трактуються

як «...неприбуткові підприємства, установи та організації, які не є платниками податку на прибуток підприємств...» [12]. За своєю головною ознакою — відсутністю податку на прибуток — неприбуткові і некомерційні ознаки є схожими. Проте проведення процедури реєстрації неприбуткових організацій Державною фіскальною службою, після чого їм надається статус «неприбуткових», свідчить, що ці поняття не є тотожними. Присвоєння коду ознаки неприбутковості звільняє тільки певні види діяльності від сплати податку на прибуток, що дає змогу організаціям, де є некомерційна діяльність, користуватись пільговим режимом оподаткування. Перелік некомерційних видів діяльності завжди є суворо вичерпним. Його порушення приведе до позбавлення організації ознаки неприбутковості. Ряд доходів від некомерційних видів діяльності здійснюються

Таблиця 1. Види некомерційних (неприбуткових) організацій

Вид неприбуткової організації	Закон, що регулює діяльність неприбуткових організацій
Благодійні організації	Закон України від 05.07.2012 р. «Про благодійну діяльність та благодійні організації»
Релігійні організації	Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» Закон Верховної Ради УРСР від 23.04.1991 р. (Редакція станом на 31.01.2019 р.) «Про свободу совісті та релігійні організації»
Громадські об'єднання, політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, благодійні організації, пенсійні фонди	Закон України від 22.03.2012 р. «Про громадські об'єднання»
Садово-городні, гаражні кооперативи, житлово-будівельні кооперативи, освітні, туристичні, медичні тощо	Закон України від 10.07.2003 р. «Про кооперацію»
Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціації власників житлових будинків	Закон України від 29.11.2001 р. «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»
Професійні спілки, їх об'єднання та організації профспілок, утворені в порядку, визначеному законом	Закон України від 15.09.1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»
Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів	Закон України від 17.07.1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»

Джерело: AGTL: Виды некоммерческих организаций. URL: <https://www.legal.agtl.com.ua/organizaciya-biznesa/registraciya-nekommercheskih-organizacij-sozdanie-nko/vidy-nekommercheskih-organizacij>

з благодійними цілями. Це, наприклад, пасивні доходи, дотації або субсидії, отримані з державного або місцевого бюджетів, державних цільових фондів у межах благодійної допомоги. Структура некомерційних видів діяльності наведена в табл. 2.

Таблиця 2. Доходи, звільнені від оподаткування

Структура, ознаки та види неприбуткових організацій відповідно до п. 157.1 ст. 157 Податкового кодексу	Код ознаки неприбутковості	Перелік доходів, звільнених від оподаткування
п. «а» — органи державної влади України;	0001	Грошові кошти або майно, що надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань; пасивні доходи;
установи або організації, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів;	0002 0003	Грошові кошти або майно, що надходять до таких неприбуткових організацій як компенсація вартості отриманих державних послуг, у тому числі доходи державних навчальних закладів, отримані від виготовлення та реалізації товарів, Виконання робіт, Надання послуг, у тому числі від Надання платних послуг, пов'язаних з їх основною статутною діяльністю;
органи місцевого самоврядування;	0004 0005	Грошові кошти або майно, що надходять до таких неприбуткових організацій як компенсація вартості отриманих державних послуг, у тому числі доходи державних Навчальних Закладів, отримані від виготовлення та реалізації товарів, Виконання робіт, Надання послуг, у тому числі від Надання платних послуг, пов'язаних з їх основною статутною діяльністю;
установи та організації, створені органами місцевого самоврядування, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів	0005 0006	Кошти або майно, що надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань; пасивні доходи; грошові кошти або майно, що надходять таким неприбутковим організаціям від ведення їх основної діяльності, з урахуванням положень п. 157.13 ст. 157 Податкового кодексу; дотації або субсидії, отримані з державного або місцевого бюджету, державних цільових фондів або в межах технічної чи благодійної, у тому числі гуманітарної, допомоги, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін (п. 157.3 ст. 157 Податкового кодексу);

Продовження табл. 2

Структура, ознаки та види неприбуткових організацій відповідно до п. 157.1 ст. 157 Податкового кодексу	Код ознаки неприбутковості	Перелік доходів, звільнених від оподаткування
пп. «В» — кредитні спілки, пенсійні фонди, створені в порядку, визначеному відповідними законами	0009 0010	Грошові кошти, які надходять до кредитних спілок або пенсійних фондів у вигляді внесків на недержавне пенсійне забезпечення або внесків на інші потреби, передбачені законом; доходи від здійснення операцій з активами (у тому числі пасивні доходи) недержавних пенсійних фондів та кредитних спілок, за пенсійними вкладками (внесками), рахунками учасників фондів банківського управління відповідно до закону з цих питань; дотації або субсидії, отримані з державного або місцевого бюджету, державних цільових фондів або в межах технічної чи благодійної, у тому числі гуманітарної, допомоги;
пп. «Г» — інші, ніж визначені в підпункті «б», юридичні особи, діяльність яких не передбачає отримання прибутку згідно з нормами відповідних законів	0011	Разові або періодичні внески, відрахування засновників і членів; грошові кошти або майно, що надходять таким неприбутковим організаціям від проведення їх основної діяльності та у вигляді пасивних доходів; дотації або субсидії, отримані з державного або місцевого бюджету, державних цільових фондів або в рамках технічної або благодійної, в тому числі гуманітарної, допомоги, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін (п. 157.5 ст. 157 Податкового кодексу);
пп. «Г» — спілки, асоціації та інші об'єднання юридичних осіб, створені для представлення інтересів засновників (членів, учасників), що утримуються лише за рахунок внесків таких засновників (членів, учасників) та не проводять господарську діяльність, за винятком отримання пасивних доходів	0012	Разові або періодичні внески засновників та членів; пасивні доходи; дотації або субсидії, отримані з державного або місцевого бюджету, державних цільових фондів або в межах технічної чи благодійної, у тому числі гуманітарної, допомоги, що надаються таким неприбутковим організаціям відповідно до умов міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін (п. 157.6 ст. 157 Податкового кодексу);

Закінчення табл. 2

Структура, ознаки та види неприбуткових організацій відповідно до п. 157.1 ст. 157 Податкового кодексу	Код ознаки неприбутковості	Перелік доходів, звільнених від оподаткування
п. «Е» — житлово-будівельні кооперативи та об'єднання співвласників багатоквартирного будинку	0015	Доходи, отримані у вигляді внесків, коштів або майна, які надходять таким неприбутковим організаціям для забезпечення потреб їх основної діяльності та у вигляді пасивних доходів (п. 157.8 ст. 157 Податкового кодексу);
пп. «Є» — професійні спілки, їх об'єднання та організації профспілок, утворені в порядку, визначеному законом	0016	Доходи, отримані у вигляді вступних, членських та цільових внесків, відрахувань коштів підприємств, установ і організацій на культурно-масову, фізкультурну та оздоровчу роботу, безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань і пасивних доходів, а також вартість майна та послуг, отриманих первинною профспілковою організацією від роботодавця згідно з положеннями колективного договору (угоди), з метою забезпечення умов діяльності такої профспілкової організації відповідно до ст. 42 Закону про профспілки (п. 157.9 ст. 157 Податкового кодексу);
пп. «З» — садівничі та гаражні кооперативи або товариства, створені в порядку, визначеному законом	*	Доходи, отримані у вигляді разових і періодичних внесків, безповоротної фінансової допомоги, добровільних пожертвувань і пасивних доходів (абзац третій п. 157.9 ст. 157 Податкового кодексу)

Джерело: Налогообложение неприбыльных учреждений и организаций. URL: www.visnuk.com.ua/ru/pubs/id/4497.¹

Особливості оподаткування некомерційних організацій вимагають досить жорсткого контролю не тільки за видами діяльності, що зареєстровані в статуті та фактично, але й за джерелами одержання доходів. На думку фахівців з бухгалтерського обліку, некомерційні організації, відмінні за напрямками діяльності, умовами функціонування, порядком ведення обліку та звітності, формами фінансування і оподаткування, вимагають незалежного контролю за їх діяльністю — з огляду на особливу благодійну функцію, яку вони виконують у суспільстві. Поряд з цим чинне законодавство в сфері організації бухгалтерського обліку та звітності некомерційних уста-

¹ У зв'язку з великим переліком неприбуткових організацій матеріал наведено у скороченому форматі.

нов не містить вимоги оприлюднення їх фінансових звітів [6, с. 34]. Аналіз законодавчих актів свідчить про те, що показники фінансової звітності мають оприлюднювати лише деякі некомерційні організації: пенсійні фонди, кредитні спілки, політичні партії та інші об'єднання громадян. Разом з цим, благодійні фонди та організації зобов'язані забезпечити вільний доступ до своїх документів про господарську та фінансову діяльність.

Ситуація з визначенням некомерційних організацій та звітністю значно ускладнює проведення аналізу діяльності неприбуткових установ, оскільки кількість суб'єктів господарювання, які здійснюють відповідно до статуту некомерційну діяльність, не відповідає кількості зареєстрованих неприбуткових установ [5, с. 30]. Статистична невиразність некомерційних організацій заважає аналізу їх динаміки, що відмічали дослідники. Наголос робився на тому, що аналітичні показники, за якими звітують ці організації перед органами влади за свою діяльність, не мають чітко визначеного тренду [2]. На сьогоднішній день в Україні немає єдиних погоджених законодавчих вимог до ведення бухгалтерського обліку та подання фінансової звітності некомерційними організаціями. Результати діяльності більшості з них не оприлюднюються, тобто перебувають поза межами громадського незалежного контролю [6, с. 32]. Такий стан речей не сприяє достовірному відображенню обсягів діяльності некомерційних (неприбуткових) організацій.

Між тим, зростаючий інтерес до некомерційних організацій, завдяки тим соціальним функціям, які вони виконують у суспільстві, вимагає підвищеної уваги до розширення їх господарської діяльності, ведення обліку та складання звітності. Сьогодні нечіткість та неповнота законодавчих норм перешкоджає розвитку некомерційної діяльності. Так, наприклад, норми Цивільного кодексу України не заперечують некомерційним організаціям здійснювати підприємницьку діяльність, якщо вона сприяє досягненню статутних цілей або безпосередньо пов'язана зі статутними цілями цих організацій. Проте, Законом України «Про громадські об'єднання» передбачено, що для виконання статутних завдань і цілей зареєстровані об'єднання громадян можуть здійснювати господарську та іншу підприємницьку діяльність «безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства)» [11, пп. 2, п. 2, ст. 21]. Таке тлумачення наближено до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі, де визначено, що останні повинні мати можливість вільно здійснювати будь-яку законну економічну, господарську або комерційну діяльність [13]. Якщо ж справа стосується цільових фондів, зокрема ендаументу, призначеного для використання в некомерційних цілях, то сформований капітал передається ним керуючій компанії в довірче управління.

Фонд розпоряджається отриманим капіталом не самостійно, а за допомогою професійної керуючої компанії [14].

В умовах викликів державній безпеці країни, пов'язаних із складною епідеміологічною ситуацією, значна роль у підтримці гуманітарного потенціалу благодійних організацій належить послабленню податкового навантаження.

Тимчасово у 2020 р. Податковим кодексом України передбачено, що платники податку на прибуток підприємств можуть надавати благодійну допомогу у вигляді коштів, товарів, робіт, послуг неприбутковим організаціям, які перебувають у Реєстрі «неприбутківців», не застосовуючи коригування фінансового результату до оподаткування, встановленому пп. 140.5.9, 140.5.14 та ст. 140 Податкового кодексу. Це, зокрема, стосується підприємств, які обліковують податкові різниці і збільшують фінансовий результат до оподаткування на суму благодійної допомоги, яка перевищує 4 % оподаткованого прибутку попереднього звітного року; а також підприємств, що добровільно перераховують суб'єктам сфери фізичної культури і спорту (згідно з переліком, визначеним пп. 140.5.14 ст. 140 ПКУ), внесеним до Реєстру неприбуткових установ та організацій, товарів та послуг на суму благодійної допомоги, яка перевищує 8 % оподаткованого прибутку попереднього звітного року [15]. Державною фіскальною службою України внесено й зміни в оподаткування окремих видів доходів фізичних осіб у разі отримання благодійної допомоги.

Зазначені локальні регуляторні заходи сфокусовані на зменшення загроз, викликаних COVID-19. Позитивним наслідком може бути залучення додаткових ресурсів у некомерційний сектор економіки шляхом франчайзингу від широкого кола приватних та корпоративних благодійників.

У цілому головні аспекти популяризації та стратегії розвитку благодійності визначені Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Цим законом встановлено основні завдання, які повинні бути реалізовані на державному рівні для створення сприятливих умов розвитку громадських та благодійних організацій. Здійснена уніфікація певних реєстраційних процедур благодійних фондів та суб'єктів підприємницької діяльності. Проте ухвалений закон не є самодостатнім. Довіра до благодійності за ці роки не набула достатньої стійкості.

З табл. 3 (у розрахунку на початок року) видно, що хоча питома вага благодійних організацій в структурі неприбуткових організацій підвищилась упродовж 2014—2020 рр. з 5 % до 7 %, динаміка кількісних показників їх розвитку знижувалась. Якщо в 2014 р. темпи зростання чисельності благодійних організацій склали 8,4 %, то в 2020 р. — 3,7 %.

Аналіз діяльності результатів громадських організацій свідчить, що надходження коштів від благодійної діяльності упродовж 2013 — 2018 рр. були найвищими серед усіх джерел фінансування неприбуткових органі-

зацій. Індекс темпів надходження від благодійних організацій складав 1,26 (табл. 4). Натомість частка благодійних коштів у структурі ВВП зменшилась з 0,15 % у 2013 р. до 0,12 % у 2018 р. При цьому істотних змін зазнала структура джерел фінансування благодійної діяльності. Помітно підвищилась частка надходжень від нерезидентів і зменшились надходження від підприємств та організацій України. У 2018 р. питома вага надходжень від підприємств та організацій складала 30,5 %, від громадян України — 10,2 %, від господарюючих суб'єктів-нерезидентів — 59,3 % (рис. 1). У 2016 р.

Таблиця 3. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ, відповідних структурі ознаки неприбуткових установ (організацій)

Вид громадських об'єднань	Індекс, рік до року (дані на початок року)							У % до підсумку	
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2013	2019
Державна організація (установа, заклад)	0,901	0,916	0,995	0,897	0,946	0,948	0,947	0,07	0,03
Комунальна організація (установа, заклад)	1,011	0,971	1,002	1,004	0,994	0,979	0,977	0,27	0,21
Організація (установа, заклад) об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки, споживчої кооперації, тощо)	1,019	1,013	1,006	0,987	0,972	0,988	0,987	0,01	0,01
Кредитна спілка	1,000	0,957	1,000	1,000	0,990	0,990	1,000	0,00	0,00
Недержавний пенсійний фонд	0,987	0,973	1,000	1,000	1,014	1,000	1,014	0,00	0,00
Політична партія	1,000	0,954	1,074	1,017	0,998	0,981	0,989	0,07	0,05
Громадська організація	1,04	0,99	1,10	1,08	1,06	1,05	1,05	0,27	0,31
Релігійна організація	1,035	0,983	1,047	1,035	1,048	1,034	1,010	0,09	0,09
Профспілка, об'єднання профспілок	1,034	0,972	1,019	1,022	1,026	1,015	1,016	0,11	0,10
Творча спілка (інша професійна організація)	1,075	0,968	1,011	1,047	1,065	1,010	1,010	0,00	0,00
Благодійна організація	1,084	1,090	1,148	1,094	1,053	1,040	1,037	0,05	0,07
Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку	1,186	0,987	1,091	1,524	1,074	1,068	1,093	0,06	0,12
Орган самоорганізації населення	1,05	1,00	0,96	1,05	1,04	1,01	1,03	0,006	0,006
Всього	1,030	0,981	1,052	1,068	1,031	1,022	1,023	—	—

Джерело: Статистичний щорічник України за 2019 рік. С. 230.

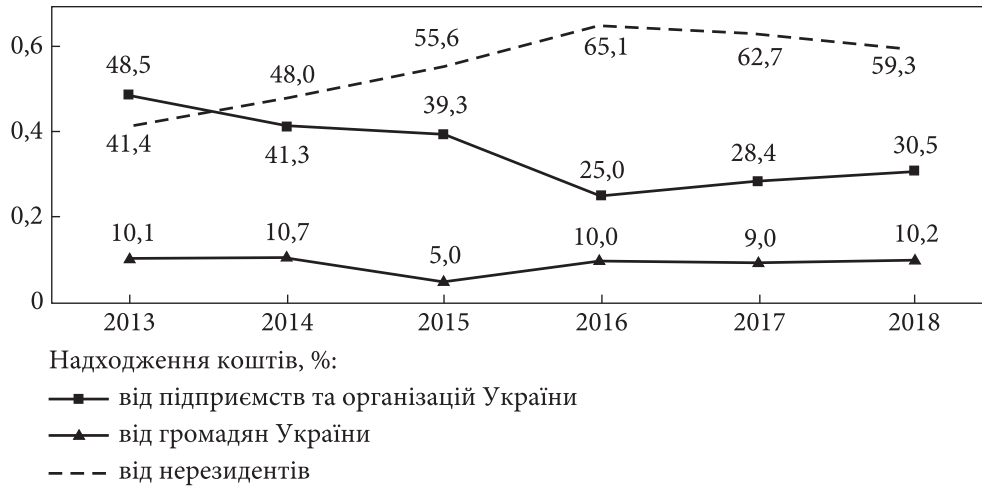

Рис. 1. Джерела фінансування неприбуткових організацій.
Джерело: Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році. С. 12; Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2018 році / Державна служба статистики України.

Таблиця 4. Результати діяльності громадських організацій

Надійшло коштів	Індекс 1						Темпи зростання
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
З Державного бюджету України	0,071	0,044	0,036	0,042	0,027	0,037	0,52
З місцевого бюджету	0,036	0,024	0,025	0,031	0,034	0,040	1,10
Від членських внесків	0,133	0,111	0,097	0,100	0,099	0,108	0,81
Від благодійності, з них:	0,454	0,457	0,588	0,567	0,523	0,574	1,26
Від підприємств та організацій України	0,485	0,413	0,393	0,250	0,284	0,305	0,63
Від громадян України	0,101	0,107	0,050	0,100	0,090	0,102	0,102
Від нерезидентів	0,414	0,480	0,556	0,651	0,627	0,593	1,43
Від господарської діяльності товариств, підприємств (юридичних осіб), створених громадськими організаціями для виконання їх мети (цілей) та напрямів діяльності	0,141	0,125	0,087	0,075	0,152	0,104	0,74
З інших джерел	0,165	0,239	0,167	0,184	0,164	0,137	0,83

Джерело: Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році. С. 12; Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2018 році / Державна служба статистики України¹.

¹ У зв'язку з великим переліком неприбуткових організацій матеріал наведено у скороченому форматі.

частка коштів, що надійшли від нерезидентів, була ще більшою і дорівнювала 65,1 %. Фактично склалась стійка тенденція домінування нерезидентів у фінансуванні благодійної діяльності.

Така динаміка структурних змін у фінансових джерелах благодійності здатна викликати серйозні ризики у діяльності некомерційних організацій. Більшість з них, наприклад, може бути пов'язана із зловживаннями в благодійних організаціях та порушенням ними законодавства. Цей висновок узгоджується з основними результатами інституціональної теорії: в країнах з трансформаційною економікою існує сильний позитивний зв'язок між економічним зростанням, ефективністю соціальної політики та якістю інститутів.

Без дієздатних інститутів виникає дисбаланс в економіці та соціальній сфері. Проведений аналіз свідчить про негативний вплив діючих недосконалих інститутів на благодійну діяльність у країні. Використовуючи спрощений порядок митного оформлення гуманітарних вантажів, нерезиденти під виглядом благодійної допомоги ввозять на митну територію товари, які звільняються від оподаткування митними платежами, але у подальшому реалізуються за готівкові кошти без відповідного відображення у бухгалтерській та податковій звітності. В результаті доходна частина бюджету втрачає надходження коштів, наслідком чого стає посилення бюджетного дефіциту [16, с. 178].

У спеціалізованій періодичній літературі відмічається, що із збільшенням кількості суб'єктів благодійної діяльності в Україні зростає кількість випадків порушення чинного законодавства. Зокрема, мають місце правопорушення на всіх етапах діяльності благодійних організацій, а саме від заснування, реєстрації, функціонування до моменту припинення таких юридичних осіб [16, с. 179].

За даними Державної служби фінансового моніторингу, в 2018 р. серед отриманих повідомлень про підозрілі операції неприбуткових організацій за кількістю учасників і повідомлень благодійні фонди (організації) становлять 13 % [3]. На невпорядкованість інституціонального середовища некомерційних організацій вказує й той факт, що майже 37 % благодійних фондів і організацій не звітують перед Державною фіскальною службою України [17]. Цей парадокс можна пояснити низьким рівнем розвитку інститутів. Аналіз правових відносин свідчить про невідпрацьованість питань визначення організаційно-правових форм некомерційних юридичних осіб у законодавстві України. В юридичній літературі вдало підмічено, що при створенні нових організаційно-правових форм некомерційних організацій часто не дотримуються правила рівноваги переваг та недоліків [18, с. 106]. Під поняттям організаційно-правової форми криються особливості управління юридичним особами, визначення характеру їх майнових прав. На думку українських правознавців, закріплення в Громадянському кодексі

України норм щодо можливості існування поряд з установами та товариствами корпоративних та унітарних закладів дасть змогу вирішити проблему врегулювання діяльності великої кількості юридичних осіб, які недостатньо регулюються на рівні спеціального законодавства України [18, с. 107—108; 19].

Дослідження ознак організаційно-правових форм непідприємницьких (некомерційних) юридичних осіб у контексті розвитку механізмів регулювання правовідносин суб'єктів сфери некомерційної та благодійної діяльності становить собою нерозроблену проблему. На актуальність її вивчення звертають увагу багато вчених: «зараз не існує теорії організаційно-правових форм, вона тільки формується шляхом висування та ретельного обговорення в наукових дискусіях різних точок зору» [20]. Результати публікацій Українського незалежного центру політичних досліджень підтверджують недоліки українського законодавства і вказують на неузгодження методичних підходів щодо визначення показників розвитку некомерційних організацій. «Кількість зареєстрованих об'єднань громадян досить суттєво відрізняється за різними даними, при цьому жодна з офіційних методик статистичного обліку (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України) не дозволяє отримати точну інформацію про кількісні показники розвитку громадянського суспільства. Так, методика ЄДРПОУ не враховує організацій та осередків, легалізованих способом повідомлення; натомість Єдиний реєстр громадських формувань Міністерства юстиції України не враховує організацій, легалізованих виконавчими комітетами органів місцевого самоврядування. Крім того, державна статистика об'єднує показники принципово різних видів неприбуткових установ та організацій (від власне громадських організацій до торговельних бірж) і розподіляє окремі види інститутів громадянського суспільства (ІГС) між різними інституційними секторами. Це не дозволяє отримати даних щодо економічних показників діяльності власне інститутів громадянського суспільства, зокрема — їхніх часток у валовому внутрішньому продукті України. Жодна з названих методик статистичного обліку ІГС не відповідає європейським стандартам у цій сфері» [13, с. 9]. Відсутність замкненої уніфікованої системи непідприємницьких юридичних осіб на тлі низького рівня довіри населення до благодійних структур та іншими факторами ставлять країну на 81 місце серед 144 країн у світовому рейтингу благодійності (див. табл. 5).

Однією з вразливих зон у діяльності некомерційних організацій, як відмічено у доповіді Євразійської групи з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму, є відмивання грошей.

В Україні з метою протидії правопорушенням у сфері некомерційних організацій використовують моніторинг усіх здійснених фінансових операцій таких організацій. Методом такої роботи є аналіз цих фінансових

операцій з урахуванням інформації, наявної в базах даних інших органів державної влади, а також в інших загальнодоступних джерелах. Варто наголосити, що така діяльність має постійно вдосконалюватись [21].

Висновки. Ситуація, що склалась навколо некомерційних організацій та благодійної діяльності, доводить необхідність здійснення подальших кроків до формування адекватного інституціонального середовища задля відбудови відносин між несприятливими юридичними особами та бенефіціарами благодійної допомоги. Підвищення вимог з боку держави до фінансової звітності та аудиту некомерційних організацій сприятиме більш високому рівню їх партнерства з державними органами влади, цільовому використанню коштів, підвищенню солідарної відповідальності органів управління некомерційними організаціями за результати своєї діяльності. Варто досягти однозначного підходу у трактуванні термінології у законодавчих актах і врегулювати правовий статус «несприятливих (некомерційних) юридичних осіб». Це стосується застосування в Цивільному кодексі України поняття юридичної особи для несприятливих структур, які здійснюють неприбуткову та благодійну діяльність.

У світовому індексі благодійності, презентованому міжнародною організацією *Charity Aid Foundatio* (Фонд благодійної допомоги), Україна за показниками благодійних пожертвувань українців знаходиться на 107 місці серед 144 країн світу та на 103 місці за показником допомоги нужденним (готівкою). Це є наслідком нестачі фінансових ресурсів на благодійність, неінформованості про витрачання коштів та недовіри населення до організацій, які займаються благодійною діяльністю. Для підвищення довіри громадян до благодійних організацій треба вирішити дискусійне питання за запровадження відсоткової філантропії в Україні. Відсоткова філантропія — це механізм фінансової підтримки неприбуткових організацій, що надає

Таблиця 5. Світовий індекс благодійності

Країна	Місце у світовому рейтингу	% благодійних пожертвувань	% волонтерські роботи	% допомога нужденним
Індонезія	1	46	78	53
Канада	15	57	56	33
Таджикистан	36	59	32	36
Франція	72	37	32	36
Україна	81	42	29	15
Китай	142	31	14	7
Ємен	144	36	2	6

Джерело: CAF World Giving Index 2018. A global view of giving trends. Р. 32—34.

громадянам права на власний розсуд розпоряджатись на користь обраних ними неприбуткових організацій, законодавчо визначеним відсотком сплаченого громадянами податку з доходу.

Потребують удосконалення правові норми не тільки на етапі створення благодійної організації, але й на етапі отримання допомоги. Вони, зокрема, стосуються посилення контролю за наданням адресної допомоги, яка складає 39 % благодійної допомоги. Різноманітність форм та сфер діяльності некомерційних організацій, наявність різних способів і джерел їх фінансування, зміни законодавства та інші обставини є передумовами того, що питання удосконалення інститутів оподаткування некомерційної діяльності мають бути пріоритетними для державних органів. Це, як відмічають дослідники, важливо з огляду на те, що в Україні дуже мало фінансових заохочень стосовно приватних осіб і компаній, які підтримують некомерційні організації.

Благодійність є соціальним інститутом і має персоніфікований характер. На її розвиток впливає такий фактор, як довіра. Із зростанням довіри в суспільстві спостерігається розвиток благодійної діяльності. Світові показники кореляції між рівнем довіри та рівнем благодійності складають 43 %. В Україні з огляду на світові рейтинги благодійності зв'язок між рівнем суспільної довіри та сферою благодійної діяльності значно нижчий. Для формування цінностей довіри доведеться проваджувати нові технології надання благодійної допомоги, скорочувати розрив між доходами багатих та бідних верств населення. В сучасній практиці організації благодійної діяльності ефективною є так звана венчурна благодійність. Вона характеризується цільовим фінансуванням, довготривалим співробітництвом, майновою участю, організаційним розвитком та високим рівнем залученості спонсорів та поширенням кола благоотримувачів. У моделях третього сектору економіки некомерційні організації розширюють свою соціальну відповідальність до співробітництва в єдиному організаційному полі з територіальними органами влади. На це вказує не тільки історичний досвід, але й сучасні інституціональні концепції. Такий напрям функціонування некомерційних організацій потребує уваги уряду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руденко А. Ф. Основні форми та напрями взаємодії органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в Україні на регіональному рівні : аналіт. записка. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2896/> (дата звернення: 18.10.2020).
2. Горелов Д. М. Розвиток благодійництва в сучасній Україні : аналіт. записка. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/rozwitok-blagodiynictva-v-suchasniy-ukraini-analitichna> (дата звернення: 17.10.2020).

3. Пеліванова Н. І. Розвиток благодійності в Україні. / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/rozvitok-blagodiynosti-v-ukraini> (дата звернення: 17.10.2020).
4. Чупрій Л. Благодійництво у сфері збереження та популяризації історико-культурної спадщини. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 20. С. 227—236. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26751/25-Chupriy.pdf?sequence=1> (дата звернення: 19.10.2020).
5. Слободяник Ю. Б. Некоммерческие организации в Украине: бухгалтерский учет, налогообложение и аудит. *Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях*. 2013. № 6 (318). С. 29—36.
6. Габсатарова И. Д. Налогообложение некоммерческих организаций социально-культурной сферы: зарубежный опыт и российская практика. *Финансовая аналитика: проблемы и решения*. 2012. № 2 (92). С. 28—34. URL: <https://www.fin-izdat.ru/journal/fa/detail.php?ID=47375> (дата звернення: 17.10.2020).
7. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII — начало XX века: автореф. дис. ...д-ра ист. наук. Москва, 2006. С. 7—56.
8. Ньюман К. Л. Налогообложение неправительственных организаций в странах европейского союза. МІСНП, 2014. URL: <http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/NALOGOVBLOZHENIE-NEPRAVITELSTVENNYH-ORGANIZATSIJ-V-STRANAH-EVROPE.doc> (дата звернення: 19.10.2020).
9. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення 12.11.2020).
10. Закон України «Про внесення зміни до Податкового кодексу України щодо оподаткування деяких неприбуткових організацій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-19#Text> (дата звернення 12.11.2020).
11. Закон України «Про громадські об'єднання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 28.01.2021).
12. Податковий кодекс України. Ст. 14.1.121. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 21.10.2020).
13. Вінніков О. Ю., Красносільська А. О., Лациба М. В. Показники розвитку громадянського суспільства в Україні. / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. Київ : [Агентство «Україна»], 2012. 80 с. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSO_passport_2010.pdf (дата звернення: 20.10.2020).
14. Що таке «ендаумент». URL: <http://iirfund.org/about/endowment/> (дата звернення: 20.10.2020).
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> (дата звернення: 20.10.2020).
16. Давидюк В. Проблемні аспекти діяльності благодійних організацій в Україні та перспективи їх вирішення. *Фінансове право*. 2016. № 12. С. 178—182.
17. Гулевская-Черныш А. Благотворительность в Украине: послевкусие 2016-го. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/blagodiynist-v-ukrayini-pislyasmak-2016-go_.html (дата звернення: 01.10.2020).
18. Зозуляк О. Правовые вопросы определения организационно-правовых форм не-предпринимательских юридических лиц по законодательству Украины. *Legea și Viața*. 2014. №2/2 (266). С. 106—109. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/2-2/28.pdf> (дата звернення: 23.10.2020).
19. Зозуляк О. І. Теоретико-правовий аналіз поняття та ознак непідприємницької юридичної особи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Вип. 51. С. 22—33. <https://doi.org/10.15330/apiclu.51.22-33>

20. Спасибо-Фатеева И. В., Спасибо В. В. Проблематика організаційно-правових форм юридичних осіб (на прикладі спільних підприємств). *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 71—78.
21. Отмывание денег с использованием некоммерческих организаций. Индия, Нью-Дели. WGTYP (2012) 7. Р. 12—27. URL: https://eurasiangroup.org/files/Типologii%20EAG/WGTYP_2012_7_rus.pdf. (дата звернення: 03.12.2020).

REFERENCES

1. Rudenko, A. F. (2018). Osnovni formy ta napryamu vzajemdyi derzhavnoyi vladu z organizacymu gromadyanskogo suspilstva v Ukrainian na regionalnomu rivni [The main forms and directions of interaction of public authorities with civil society organizations in Ukraine at the regional level]. *Analitichna zapyska. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from <http://old2.niss.gov.ua/articles/2896/> [in Ukrainian].
2. Gorelov, D. M. (2013). Rozvytok blagodyinytva v suchasniy Ukraine [Development of charity in modern Ukraine]. *Analitichna zapyska. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/rozvitok-blagodyinytva-v-suchasniy-ukraini-analitichna> [in Ukrainian].
3. Pelevanova, N. I. (2019). Rozvytok blagodyinytva v Ukraine [Charity development in Ukraine]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/rozvitok-blagodyinytva-v-ukraini> [in Ukrainian].
4. Chuprij, L. (2010). Blahodiinytstvo u sferi zberezhenia ta populiaryzatsii istoryko-kulturnoi spadshchyny [Charity in the field of preservation and promotion of historical and cultural heritage]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei - Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it*, 20, 227-236. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26751/25-Chuprij.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
5. Slobonianik, Y. B. (2013). Nekommercheskyu organizaciyi v Ykrayne: bukhgalterskij uchyut, naligooblozhenie i audit [Non-profit organizations in Ukraine: accounting, taxation and audit]. *Bukhgalterskij uchyut v byudzhethnuh i nekommercheskijh organizaciyah - Accounting in budgetary and non-profit organizations*, 6 (318), 29-36 [in Russian].
6. Gabsatarova, I. D. (2012). Nalogolozhenie nekommercheskijh organizacij socyial'no - kul'turnoj sfery: zarubezhnyij opyt i rossijskaya praktika [Taxation of non-profit organizations in the social and cultural sphere: foreign experience and Russian practice]. *Finansovaya analitika: problemy i resheniya - Financial analytics: problems and solutions*, 2 (92), 28-34. Retrieved from <https://www.fin-izdat.ru/journal/fa/detail.php?ID=47375> [in Russian].
7. Ul'yanova, G. N. (2006). *Blagotvoretelnoť v Rossijskoj imperii. Konecz XVIII — Nachalo XX vekov* [Charity in the Russian Empire. Late 18th - early 20th century]. (Extended abstract of candidate's thesis). Moscow [in Russian].
8. Niuman, Karolyna L. (2014). Nalogolozhenie nepravitel'stvennyh organizacij v stranah Evropejskogo soyuza [Tax data for non-governmental organizations in the European Union]. *lawtrend.org* Retrieved from <http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/NALOGOOLZHENIE-NEPRAVITELSTVENNYH-ORGANIZATSIJ-V-STRANAH-EVROPE.doc> [in Russian].
9. Law of Ukraine On Beneficial Activity and Beneficial Organization. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> [in Ukrainian].
10. Law of Ukraine On amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the taxation of certain non-profit organizations. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-19#Text> [in Ukrainian].

11. Law of Ukraine On public associations. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> [in Ukrainian].
12. Tax Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [in Ukrainian].
13. Vinnikov, O. Y., Krasnisik'ska, A. O., & Lacyba, M. V. (2012). *Pokazniku rozvutku gro-madyanc'kogo suspik'stva v Ukrayine. [Indicators of the development of civil society in Ukraine]*. Kyiv. Ahentstvo «Ukraina». Retrieved from http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSO_passport_2010.pdf [in Ukrainian].
14. Sho take endowment [What is an Endowment] (n.d.). *iirfund.org* Retrieved from <http://iirfund.org/about/endowment/> [in Ukrainian].
15. Law of Ukraine On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Aimed at Providing Additional Social and Economic Guarantees in Connection with the Spread of Coronavirus (COVID-19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> [in Ukrainian].
16. Davidiuk, V. (2016). Problemni aspektu diyal'nosti blagodijnuh organizacij v Ukrayine ta perspektivu yih vurishennij [Problematic aspects of the activities of charitable organizations in Ukraine and the prospects for their solution]. *Financial right - Finansove pravo*, 12, 178-182 [in Ukrainian].
17. Gulevch-Chernush, A. (2017). Blahodiinist v Ukraini: pisliasmak 2016-ho [Charity in Ukraine: the aftertaste of 2016]. *ZN.UA*, 2. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/blagodiynist-v-ukrayini-pislyasmak-2016-go-.html> [in Ukrainian].
18. Zozulyak, O. (2014). Pravovyye voprosy opredeleniya organizatsionno - pravovyih form nepredprinimatelskih yuridicheskikh lits po zakonodatelstvu Ukrainyi [Legal issues of determining the organizational and legal forms of non-entrepreneurial legal entities under the legislation of Ukraine]. *Legea și Viața*, 2/2(266), 106-110. Retrieved from <http://www.legeasiviatia.in.ua/archive/2014/2-2/28.pdf> [in Russian].
19. Zozulyak, O. (2019). Teoretyko-pravovyi analiz poniattia ta oznak nepidpriemnytskoi yurydychnoi osoby [Non-Entrepreneurial Legal Entity: The Theoretical And Legal Analysis Of The Concept And Characteristics]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy — Actual problems of improving of current legislation of Ukraine*, 51, 22-33. <https://doi.org/10.15330/apiclu.51.22-33> [in Ukrainian].
20. Spasibo-Fateeva, I. V., & Spasibo, V. V. (2016). Problematyka orhanizatsiino — pravovykh form yurydychnykh osib (na prykladi spilnykh pidpriemstv) [Problems of organizational and legal forms of legal entities (on the example of joint ventures)]. *Universytetski naukovy zapysky - University of Science Notes*, 1 (17), 71-78 [in Ukrainian].
21. Otmyivanie deneg s ispolzovaniem nekommercheskih organizatsiy [Money Laundering Using Non-Profit Organizations] (2012). *WGTYP (2012) 7*, 12-27. EURASIAN GROUP on combating money laundering and financing of terrorism. Retrieved from https://eurasiangroup.org/files/Typologii%20EAG/WGTYP_2012_7_rus.pdf [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.12.2020.

V. M. Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID 0000-0001-5892-815X

SOCIAL POTENTIAL OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS

There is a steady trend in the wide range of literature on the study of institutions: the definition of theoretical judgments often does not coincide and is not combined with the definition of general connections and patterns, which leads to ignoring the principle of systematic

analysis of socio-economic processes. Indirectly, this means the priority of the random (individual) over the whole and general. Meanwhile, the concept of an institution correlates with the specific content of a phenomenon or process and is supplemented by a generalized and systematic approach. The study of such an urgent problem of the market economy as institutional choice through non-profit organizations requires the extension of the analysis not only to governmental but also to non-governmental structures, which are an element of the whole. In this regard, the article provides a historical overview of the development of non-profit organizations and charitable activities as a large-scale social phenomenon, which made it possible to draw attention to the possibility of using the experience of past years for the purposeful organization of non-state institutions of charity, including by improving social partnerships. Analysis of the current state of non-profit organizations in Ukraine, despite the growth in their number, shows a decrease in the volume of charitable activities. In recent years, the country has taken certain steps to improve charity. However, this is not enough. The institutional environment for philanthropy needs to be improved. The solution to this problem is possible with the active influence of the state on the management of non-commercial activities. Improving the tools of functioning, financing, as well as increasing attention to the development of statistics in this area of activity is considered relevant. In this regard, the purpose of the article is to identify pressing issues and ways to improve charitable organizations. The solution to this problem is possible with the active influence of the state on the management of non-profit activities. The development of the institutional framework of the non-profit sector of the economy means the improvement of financial reporting, greater openness of charitable organizations, streamlining of their legal relations, liberalized taxation and strengthened control over the activities of non-profit organizations. The article pays special attention to the problem of accumulation and distribution of charitable funds. The potential of charitable organizations can be expanded by shifting the focus of their regulation away from predominantly corporate to regional administration, which increases the importance of the institution of partnership in the development of charity. The article uses historical and logical methods, which allowed to study the formation and development of non-profit organizations in the evolutionary aspect.

Keywords: non-profit organizations, charitable activity, signs of non-profit, charity index, taxation, organizational and legal forms of legal entities.

Cite: Leshenok, U. S., & Lukovych, T. V. (2021). Systema indyktoriv umov prozhyvannia naselennia na mistsevomu rivni: pryntsypy formuvannia ta vykorystannia [System of Indicators for Living Conditions of the Population at the Local Level: Principles of Organization and Use]. *Demography and Social Economy*, 1 (43), 101-116.

УДК: 311.3

JEL Classification: C81

У. С. ЛЕШЕНОК, головний економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: leshenok_u@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7994-1393

Т. В. ЛУКОВИЧ, провідний економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tan_luk@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5252-7718

СИСТЕМА ІНДИКАТОРІВ УМОВ ПРОЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Актуальність статті обумовлена необхідністю збору та систематизації об'єктивної і якісної інформації щодо умов проживання населення на місцевому рівні. Надійне оцінювання умов проживання населення на рівні об'єднаних територіальних громад (ОТГ) — це необхідна умова для прийняття управлінських рішень у сфері економіки та соціальної політики. Метою статті є висвітлення принципів формування та використання системи індикаторів умов проживання населення на місцевому рівні. Для досягнення мети застосовано загальнонаукові методи (метод узагальнення та системний). Новизна статті полягає у формулюванні принципів систематизації інформації щодо умов проживання населення на місцевому рівні у вигляді системи індикаторів, визначенні завдань такої системи, а також джерел даних, необхідних для реалізації цих завдань. На основі аналізу вітчизняних підходів поняття «умови проживання населення» визначено як складову рівня життя населення, що складається з трьох груп показників: забезпеченість житлом, якісні характеристики житла і рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури. Також із урахуванням європейського досвіду вивчення умов проживання населення на місцевому рівні до системи індикаторів включено окрему секцію для суб'єктивних оцінок задоволеності життям місцевого населення у населеному пункті. Основну увагу приділено суб'єктивній складовій аналізу — можливостям вимірювання задоволеності життям у населеному пункті та

способам використання таких суб'єктивних оцінок у межах системи індикаторів умов проживання населення на місцевому рівні. Задоволеність життям у населеному пункті визначено як оцінку індивідом свого життя відповідно до обраного певним чином критерію. При цьому розглянуто низку підходів до вимірювання задоволеності життям у населеному пункті: підходи, у межах яких задоволеність життям вимірюється на основі одного індикатора, та підходи, де застосовано кілька індикаторів. Якщо задоволеність життям вимірюється за допомогою одного прямого питання, це один індикатор, натомість у випадку кількох тверджень, які респондент оцінює за певною шкалою, кожне твердження є окремим індикатором. У подальшому аналізі отриманих даних такі індикатори можна аналізувати окремо або ж будувати на їх основі інтегральний індекс.

Виходячи з інтерпретації поняття «умови проживання», у статті визначено три цілі, яким має відповідати система індикаторів умов проживання населення об'єднаної територіальної громади (ОТГ): моніторинг умов проживання населення, виявлення ключових проблем для ОТГ та порівняння різних ОТГ між собою на основі умов проживання населення. Для першої та третьої цілей серед можливих джерел інформації запропоновано дані з реєстрів, а для другої — експертні та фокус-групові опитування, відкриті групові дискусії.

Також у межах статті розглянуто проблеми, пов'язані з презентацією даних. Незважаючи на певну розрізненість даних, формат їх представлення має бути простим для сприйняття користувачами (а також представниками місцевої влади, громадськими активістами і ЗМІ). Одним з можливих способів представлення є формат, використовуваний у межах методології карток громадського звітування.

Ключові слова: умови проживання, задоволеність життям, відкриті групові дискусії, картки громадського звітування.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Об'єктивна та якісна інформація щодо умов проживання населення ОТГ є основою для прийняття управлінських рішень у сфері економіки та соціальної політики. Але на сьогодні не існує нормативних документів, які визначають індикатори умов проживання населення. Це обмежує можливості оцінки умов проживання і визначення найпріоритетніших проблем громад та територій. Відповідно, існує необхідність забезпечення влади на місцях якісною інформацією щодо умов проживання. Система індикаторів умов проживання мусить надавати повну та надійну інформацію про ту чи іншу сферу життєдіяльності ОТГ. Це означає, що на основі кількох валідних індикаторів житлових умов населення можливо отримати надійні оцінки поточної ситуації з житловими умовами в ОТГ у цілому, простежити динаміку, тобто зміни житлових умов на краще або на гірше. Окрім цього, для місцевої влади має забезпечуватись можливість порівняти житлові умови між окремими населеними пунктами однієї ОТГ, використовуючи ці індикатори. Важливим завданням, що вирішуватиметься за допомогою такої системи індикаторів, є уможливлення порівняння різних аспектів життєдіяльності населення ОТГ, а також різних ОТГ між собою, виділення більш успішних та менш успішних громад. З одного боку, це форма бенчмаркінгу для місцевої влади, здатність порівняти свою громаду з успішнішою, і

переймати ефективні методи її роботи. З іншого — такі рейтинги важливі для місцевого населення, вони забезпечують прозорість та відкритість влади на місцях.

Окрім цього, місцева влада стикається з необхідністю ідентифікувати найбільш актуальні проблеми. Відповідно, існує необхідність у розробці універсального інструменту, який дає змогу визначити такі проблеми на основі адміністративних даних, вибіркового обстеження або через опитування експертів. Найактуальніші проблеми — це «болючі місця» населеного пункту або усієї ОТГ, які потребують оперативної акумуляції ресурсів і короткострокових стратегій їх вирішення. Отже, ідентифікація актуальних проблем місцевого населення є одним із завдань системи індикаторів умов проживання, що дасть можливість взяти до уваги потреби громади при прийнятті управлінських рішень.

Також інформація щодо умов проживання населення є необхідною передумовою для вивчення соціального розшарування та диференціації населення ОТГ за умовами проживання. Умови проживання можуть бути більш релевантними індикаторами майнового стану, ніж, наприклад, рівень доходу. При цьому інформація щодо умов проживання дає змогу досліджувати нерівності не лише на рівні усієї України (де є традиційно бідніші регіони, а сільська місцевість, зазвичай, бідніша за міську), а на місцевому рівні, у межах окремих ОТГ.

Таким чином, проблема дослідження полягає у відсутності єдиної системи індикаторів умов проживання населення, яка могла б бути застосована на рівні об'єднаних територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах вітчизняних наукових підходів (Л. Черенько, С. Полякова, В. Шишкін, А. Реут та інші) умови проживання розглядають як складову рівня життя населення. Умови проживання передбачають три групи показників [1, с. 42—46]:

- забезпеченість житлом;
- якісні характеристики житла;
- рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури.

Показники умов проживання також органічно вбудовано у систему соціально-економічних індикаторів рівня життя населення у межах збірника «Соціальні індикатори рівня життя населення» [2]. Поняття «рівень життя» об'єднує широкий спектр соціально-економічних відносин, пов'язаних зі станом та умовами життєдіяльності людини у суспільстві [1, с. 8]. Поряд з поняттям «рівень життя» у вітчизняних дослідженнях використовують і поняття «якість життя». Якщо «рівень життя» широко застосовували ще у межах радянської традиції, то «якість життя» запозичено із західних досліджень. Оцінку якості життя можна охарактеризувати як процедуру виявлення ступеня відповідності основних параметрів і умов життєдіяльності людини її життєвим потребам, а також особистим уявленням

про гідне життя [3, с.7]. Принциповою відмінністю між цими поняттями є те, що «якість життя» включає у себе суб'єктивну складову (самопочуття, задоволеність життям, щастя). Таким чином, якщо провести співвідношення між «якістю життя» та «умовами проживання», то воно є аналогічним співвідношенню «умов проживання» та «рівня життя». Тобто, умови проживання є складовою якості життя населення.

Існує європейська традиція вивчення умов проживання населення на місцевому рівні. Розробка методологічних підходів тут здійснюється переважно у межах масштабних порівняльних досліджень європейських міст або інших адміністративно-територіальних одиниць [4—8]. Зазвичай такі дослідження спрямовані на вивчення життєдіяльності міст або сіл, а також громад у цих населених пунктах за різними сферами.

Показники умов проживання населення у таких дослідженнях найчастіше є складовою якості життя (*quality of life*) [4]. Іноді використовується термін «благополуччя місцевого населення» (*regional well-being*) [9]. Часто мова йде про те, наскільки певний населений пункт є придатним для життя (*liveability of a city*) [10]. Такі дослідження охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності населеного пункту. Це, передусім, демографічні показники (чисельність та щільність населення, статеві-віковий та етнічний склад населення, структура домогосподарств тощо) та економічні аспекти (ринок праці, економічна нерівність, бідність). Дослідження можуть охоплювати й такі показники, як громадська активність населення або стан навколишнього середовища (це водночас і рівень забруднення навколишнього середовища, і практики землекористування) [7]. Подібні дослідження проводяться насамперед на основі адміністративних реєстрів та спеціалізованих вибірових обстежень.

Усталеного терміна «умови проживання» в англійській літературі немає. Тому у статті пропонується при визначенні поняття «умови проживання» взяти за основу вітчизняний підхід і крізь його призму розглянути європейський досвід вивчення якості життя на місцевому рівні, щоб доповнити вітчизняний підхід додатковими індикаторами.

Метою статті є висвітлення принципів формування та використання системи індикаторів умов проживання населення на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система індикаторів умов проживання населення ОТГ має забезпечувати досягнення трьох цілей:

- 1) Моніторинг умов проживання населення.
- 2) Виявлення ключових проблем для ОТГ.
- 3) Порівняння різних ОТГ між собою на основі умов проживання населення.

Моніторинг умов проживання населення здійснюється на основі низки показників, розподілених по окремим секціям. На основі попередніх обстежень умов проживання, проведених в Україні, можна виділити такі секції [1]:

- забезпеченість житлом (проживання в окремому / власному житлі, розмір загальної площі та кількості кімнат на одну особу);
- якісні характеристики житла, що відображають наявність базового набору зручностей (для міст — гаряче водопостачання, центральне опалення, а для сільської місцевості — централізоване газопостачання, водопровід, каналізація; а також вік житла та давність проведення останнього капітального ремонту);
- рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури (лікарняних закладів первинної допомоги, відділень зв'язку, закладів освіти, культури тощо).

Також з метою урахування європейського досвіду вивчення умов проживання населення на місцевому рівні виділено окрему секцію для суб'єктивних оцінок місцевого населення. Інтерпретацію поняття «умови проживання» у межах даної статті відображено на рисунку.

Суб'єктивна складова містить як задоволеність життям у населеному пункті в цілому [11], так і рівень задоволеності сферами, перерахованими вище, від «дуже задоволений(а)» до «зовсім не задоволений(а)», а також рівень згоди із запропонованими твердженнями (від «повністю згоден(а)» до «зовсім не згоден(а)») щодо різних аспектів задоволеності життям [4].

Задоволеність життям — це оцінка індивідом свого життя відповідно до обраного певним чином критерію. Поняття задоволеності життям пов'язано з когнітивними процесами, процесами конструювання суджень. Судження щодо задоволеності життям базуються на порівнянні існуючих обставин зі встановленими індивідом стандартами [12, с. 71]. Задоволеність життям найчастіше вимірюють за допомогою одного запитання: «Наскільки Ви на даний час задоволені своїм життям у цілому?». Така методика була запропонована Кемпбелом та співавторами [13, с. 29]. Вони пропонували респондентам відповісти на запитання, наведене вище (відповіді ранжували від 1 до 7: 1 — абсолютна незадоволеність, 4 — середня

- Забезпеченість житлом (проживання в окремому / власному житлі, розмір загальної площі та кількості кімнат на одну особу)
- Якісні характеристики житла (наявність базового набору зручностей, вік житла, давність проведення останнього капітального ремонту)
- Рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури (лікарняних закладів первинної допомоги, відділень зв'язку, закладів освіти, культури тощо)

+

- Суб'єктивні оцінки населення
- Задоволеність життям у населеному пункті за різними аспектами життєдіяльності

Рис. Зміст поняття «умови проживання»
Джерело: розроблено авторами.

задоволеність, 7 — абсолютна задоволеність). Зазначимо, що однопунктні шкали мають деякі недоліки: велика доля суб'єктивізму одержаних результатів, оскільки респондент сам має визначити своє інтегральне ставлення до життя; очевидність для респондента предмета дослідження, через що на його відповіді можуть впливати індивідуальні упередження (наприклад, негативний минулий досвід); залежність відповідей респондента від ситуативних факторів.

Відповідно, існує кілька підходів до вимірювання задоволеності життям у населеному пункті. Ці підходи відрізняються між собою кількістю індикаторів, за якими відбувається збір інформації. Якщо задоволеність життям у місті вимірюється за допомогою одного прямого запитання, це один індикатор, а от у випадку кількох тверджень, які респондент оцінює за певною шкалою, кожне твердження є окремим індикатором. У подальшому аналізі отриманих даних такі індикатори можна розглядати окремо або ж будувати на їх основі інтегральний індекс (наприклад, розраховувати середнє арифметичне по усім твердженням, включеним до опитувальника). Різні підходи до вимірювання рівня задоволеності життям у населеному пункті наведено у табл. 1.

При виборі підходу в першу чергу варто орієнтуватись на кількість індикаторів. Чим більше індикаторів, тим більше ресурсів потребує збір інформації. Натомість, чим менша кількість індикаторів, тим меншою є надійність інформації, особливо якщо ми говоримо про суб'єктивні оцінки задоволеності. На відповіді респондентів можуть впливати цілком випадкові чинники, наприклад, погодні умови, або ж якісь приємні / неприємні події, що відбулись із ними незадовго до опитування. Таким чином, збільшення кількості індикаторів підвищує надійність інформації, але також підвищує витрати на збір інформації.

Другу ціль системи показників умов проживання населення можна вважати основною, вона полягає у виявленні ключових проблем для окремо взятих ОТГ або населених пунктів у межах ОТГ. Адже однією з особливостей об'єднаних територіальних громад є вкрай нерівномірний рівень їх соціально-економічного розвитку. Більш того, не можна беззастережно говорити про схожі проблеми громад одного регіону або навіть сусідніх громад, тому неможливо розробити універсальні управлінські рішення. Якщо проблемою однієї громади є недостатня кількість медичних закладів, то для іншої громади основною проблемою може бути неможливість дістатись до медичного закладу через відсутність транспортного сполучення або незадовільне дорожнє покриття. Виявлення таких ключових проблем є найважливішим завданням у системі показників умов проживання населення, але, в той же час, його найважче реалізувати, оскільки отримати релевантну інформацію можна лише на основі опитувань громадської думки у межах конкретної громади.

Опитування слід проводити на двох рівнях: опитування громадської думки (збір думок місцевого населення щодо ключових проблем) та експертне (збір думок представників місцевої влади та ключових підприємців певної місцевості).

Опитування громадської думки може проводитись у форматі вибіркового опитування. Перспективним також може бути такий метод збору інформації, як відкрита групова дискусія [14]. Цей метод нечасто використовують у вітчизняних соціологічних дослідженнях і зазвичай його

Таблиця 1. Підходи до вимірювання задоволеності життям

Формулювання запитання	5-бальна шкала	Кількість індикаторів
Наскільки Ви задоволені життям у [назва населеного пункту]?	5 — Дуже задоволений(а) 4 — Скоріше задоволений(а) 3 — Як задоволений(а), так і НЕ задоволений(а) 2 — Скоріше НЕ задоволений(а) 1 — Повністю задоволений(а)	1 індикатор
Наскільки Ви задоволені такими сферами життєдіяльності у [назва населеного пункту] як...?	5 — Дуже задоволений(а) 4 — Скоріше задоволений(а) 3 — Як задоволений(а), так і НЕ задоволений(а) 2 — Скоріше НЕ задоволений(а) 1 — Повністю задоволений(а)	Кількість індикаторів відповідає кількості сфер, які оцінюються (1 сфера = 1 індикатор)
Якою мірою Ви згодні або НЕ згодні з кожним із тверджень, наведених нижче? • Я задоволений(а) життям у [назва населеного пункту] • Легко знайти роботу у [назва населеного пункту] • У [назва населеного пункту] легко знайти хороше житло за розумною ціною • Адміністративні послуги у [назва населеного пункту] є корисними для людей • Я відчуваю себе у безпеці у [назва населеного пункту] • Більшості людей у [назва населеного пункту] можна довіряти • Можна довіряти державній адміністрації у [назва населеного пункту]	5 — Повністю згоден(а) 4 — Скоріше згоден(а) 3 — Важко відповісти 2 — Скоріше НЕ згоден(а) 1 — Повністю НЕ згоден(а)	7 індикаторів (1 твердження = 1 індикатор)

Джерело: розроблено авторами.

розглядають як альтернативу фокус-груповим дослідженням, коли з певних причин не є можливим проведення класичної фокус-групи. Але у даному контексті зазначений метод може виявитись перспективним: через його невисоку вартість та особливий формат, подібний до громадського обговорення. Для групової дискусії у межах поселення визначають «фокальну точку» (наприклад, центральну площу), де зазвичай збирається багато місцевих жителів. Дослідники приходять туди і розпочинають дискусію, до якої залучають якомога більше місцевих. Модератор (тут — «фасилітатор») контролює дискусію і максимально м'яко спрямовує обговорення до потрібних тем. Досвід використання такого методу збору інформації демонструє, що до обговорення підключається більша частина активного місцевого населення.

Опитування на рівні представників місцевої влади та місцевих підприємців доповнює результати опитування громадської думки: якщо громадська думка — це ідентифікація найбільш «болючих місць», то експертне опитування — це більш системний погляд на проблеми.

Для досягнення третьої задачі — порівняння територій між собою — серед показників, на основі яких здійснюється моніторинг, обираються ті, що відповідають умовам:

- Інформація для розрахунку показників має бути доступною по усім територіям, для яких здійснюється порівняння.
- Оскільки для порівняння потрібно відібрати обмежену кількість показників із кожної секції, вони не мають бути надто вузькими. Наприклад, для сфери охорони здоров'я у контексті порівняння громад немає сенсу використовувати показник «кількість дитячих лікарень», натомість варто застосовувати показник «кількість комунальних медичних закладів (всього)».

Для полегшення порівняння можна говорити про створення інтегрального індексу, який поєднує у собі всі сфери. Будувати індекс можливо у різних способи. Найбільш простий — це розрахунок усередненого показника [10, с. 2]. Такий спосіб застосовують у випадку, якщо шкали усіх індикаторів мають однакову розмірність. Наприклад, якщо виміряти рівень задоволеності місцевого населення різними складовими умов проживання за 5-ти бальною шкалою (від «повністю задоволений(а)» до «повністю не задоволений(а)»), то за результатами опитування місцевого населення можна порахувати середнє арифметичне усіх оцінок. Методологія розрахунку індексу може бути складнішою за умови наявності теоретичного обґрунтування, наприклад, різним сферам можна присвоювати різну вагу.

Також при порівнянні ОТГ між собою постає серйозна методологічна проблема: наскільки валідним є порівняння населених пунктів з однаковим статусом. Так, у сільській місцевості рівень розвитку соціальної інфраструктури може бути досить неоднорідним: є села, де соціальна інфраструктура практично відсутня, і такі, де інфраструктура наближена до

селища міського типу або навіть до міста. У межах європейських досліджень умов проживання на місцевому рівні кордони між адміністративно-територіальними одиницями зазвичай ігноруються. Так, для країн-членів ЄС важливою є порівнюваність одиниць аналізу не лише у межах однієї країни, але і між різними країнами. На територію міста накладається уявна територіальна сітка розміром 1×1 км. Після цього на основі щільності населення у клітинках цієї сітки формується універсальна система територіальних одиниць [15]:

1. Міський центр (*urban center*) — найщільніше заселена територія міста. На територію міста накладається уявна територіальна сітка розміром 1×1 км, відбираються найбільш щільно заселені комірки (більш ніж 1500 осіб на 1 км^2). Скупчення прилеглих комірок (не рахується прилягання по кутам, по діагоналі) з заданою щільністю при загальній чисельності населення не менше 50 тис. осіб розглядаються як міський центр.

2. Місто визначається як територія, що входить до системи державного адміністрування, щонайменше 50 % її мешканців проживає у міському центрі (при цьому щонайменше 75 % населення міського центру живе у місті).

3. Функціональна міська територія — включає місто та прилеглу зону, зону маятникової міграції.

4. Прилегла зона, або зона маятникової міграції — райони навколо міста, де щонайменше 15 % працюючого населення мають місце роботи у даному місті (якщо місто А входить до прилеглої зони міста Б, то місто А не має власної прилеглої зони).

5. Район міста виділяється для усіх столиць, а також для міст, де проживає більш ніж 250 000 жителів. У міському районі має проживати від 5000 до 40 000 жителів, він є однорідним щодо соціальної структури та житлової архітектури. У деяких великих містах існує адміністративно-територіальний поділ на райони, які за кількістю населення можуть виходити за визначені вище рамки. В такому разі вводиться ще один рівень поділу на райони, коли міські райони визначено на двох рівнях: рівень 1 відповідає існуючим у місті районам, а рівень 2 задовольняє критерій кількості населення.

6. Передмістя — щонайменше 50 % населення проживає у міському центрі, але ця територія не класифікується як місто.

7. Сільська територія — щонайменше 50 % населення проживає у селах.

Така система адміністративно-територіальних одиниць спрощує їх порівняння між собою, а також робить порівняння більш валідними.

Методи збору інформації для представленої системи показників, а також джерела такої інформації систематизовано у табл. 2.

Також важливим є формат представлення системи показників умов проживання. Дані для цих показників отримуються одразу ж із кількох джерел: це і адміністративні дані, і реєстри, і вибіркові опитування (для

суб'єктивних оцінок населення). Відповідно, інформація є досить розрізною, але, незважаючи на це, формат її представлення має бути простим для сприйняття користувачами: в першу чергу, представниками місцевої влади, громадськими активістами і ЗМІ. Одним із можливих способів представлення таких даних є формат, використовуваний у межах методології карток громадського звітування (КГЗ). КГЗ — це партисипативне дослідження, яке передбачає збір відгуків користувачів щодо державних послуг [16, с. 1]. Зазвичай КГЗ передбачає розрахунок інтегрального індексу, який дає не лише загальне уявлення про рівень розвитку населеного пункту, а й змогу оцінити вплив і значимість кожної сфери життєдіяльності громади. КГЗ уперше були використані в Індії [17]; у межах українських досліджень КГЗ застосовані, зокрема, у проєкті «Голос громадськості» (2000—2007) [18].

Завдяки особливій формі представлення результатів КГЗ можна використовувати для порівняння громад між собою (в цілому та за кожною із оцінюваних сфер життєдіяльності громади), відслідковувати динаміку якості надання послуг, порівнювати оцінку умов проживання до та після проведення реформ.

Приклад представлення результатів за методологією КГЗ наведений нижче у табл. 3. Тут представлена лише одна секція — «Рівень задоволеності», всі показники є умовними. Також ця таблиця містить інтегральний індекс умов проживання в ОТГ, він може бути розрахований за наявності даних за всіма необхідними секціями. Для порівняння ОТГ між собою за допомогою інтегрального індексу необхідно використовувати вихідні показники у відносному вимірі (в розрахунку на 100 або 1000 осіб, які проживають в ОТГ). Одним із способів розрахунку такого індексу може бути середнє арифметичне за всіма секціями, як було описано вище.

Таблиця 2. Джерела інформації та показники за цілями використання системи індикаторів умов проживання населення ОТГ

Ціль використання системи індикаторів	Джерело інформації	Блок показників, за якими збирається інформація
Ціль 1: Моніторинг умов проживання населення	реєстри, вибіркові опитування	• забезпеченість житлом • якісні характеристики житла • рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури • задоволеність життям у населеному пункті
Ціль 2: Виявлення ключових проблем для ОТГ	експертні опитування, фокус-групові опитування, відкриті групові дискусії	
Ціль 3: Порівняння різних ОТГ між собою на основі умов проживання населення	реєстри, вибіркові опитування	

Джерело: розроблено авторами.

Зазначимо, що інтегральний індекс умов проживання в кожній ОТГ складається з субіндексів за секціями, які, своєю чергою, вираховуються на основі більш конкретних показників. Тому для глибшого розуміння інтегрального індексу, обчисленого за методологією КГЗ, необхідно його аналізувати за ієрархічним принципом.

Наприклад, якщо в громаді Б субіндекс, що відображає оцінку якісних характеристик житла, не є задовільним, варто подивитись на його складові, щоб визначити, в чому саме полягає проблема. Наприклад, доступ до централізованого газопостачання оцінений гірше, ніж його якість. Отже, хоча і якість цієї послуги потрібно покращувати, проте в пріоритеті буде саме доступ до цієї послуги.

Аналізуючи складові кожної із секцій, можна виявити, якій сфері та якому аспектові варто приділити першочергову увагу: якості / доступності / прозорості послуги, якості роботи працівників державних установ, наявності прихованих витрат на користування державною послугою. І в подальшому використати результати цього аналізу для впровадження відповідних управлінських рішень (які стосуються створення стимулів для діяльності надавачів послуг чи бюджетування певної сфери життєдіяльності громади).

Висновки і перспективи подальших досліджень. У статті сформовано основні принципи побудови системи індикаторів умов проживання населення ОТГ. Ці умови складаються з чотирьох секцій, три з яких запозичено з попередніх вітчизняних розробок:

- забезпеченість житлом;
- якісні характеристики житла;
- рівень розвитку та доступність закладів соціальної інфраструктури.

Таблиця 3. Умовний приклад представлення даних за методологією КГЗ для однієї секції («Рівень задоволеності»)

Індекс	Назва громади		
	А	Б	В
Рейтинг ОТГ в області	2	1	3
Інтегральний індекс умов проживання в ОТГ	...	...	...
Субіндекси за секцією «Рівень задоволеності»	2,97	3,49	2,76
Рівень задоволеності життям у населеному пункті	2,25	3,6	4,1
Рівень задоволеності облаштування власного житла	3,6	4,8	2,1
Рівень задоволеності забезпеченістю житла зручностями	2,91	3,73	2,8
Рівень задоволеності медичними послугами у населеному пункті	2,8	2,1	3,21
Рівень задоволеності освітніми послугами у населеному пункті	3,3	3,22	1,6

Джерело: розроблено авторами.

На основі огляду європейських досліджень, спрямованих на моніторинг життєдіяльності населених пунктів, до цих трьох сфер авторами додано окрему секцію для суб'єктивних оцінок місцевого населення, що враховує рівень задоволеності сферами, перерахованими вище, а також рівень задоволеності життям у населеному пункті.

Формулювання принципів системи індикаторів умов проживання населення ОТГ виходить із цілей, яким має відповідати така система:

- 1) Моніторинг умов проживання населення.
- 2) Виявлення ключових проблем для ОТГ.
- 3) Порівняння різних ОТГ між собою на основі умов проживання населення.

Джерелами даних для такої системи індикаторів постають адміністративні реєстри, а також вибірккові опитування (для моніторингу умов проживання населення). Для виявлення ключових проблем найефективнішими є такі методи збору інформації: відкрите групове інтерв'ю з місцевим населенням, експертні інтерв'ю з представниками місцевої влади та бізнесу. Одним із основних обмежень таких методів збору є необхідність проведення соціологічних досліджень для отримання суб'єктивних оцінок населення безпосередньо на місцях, оскільки всеукраїнські дослідження не в змозі забезпечити достатній рівень надійності оцінок показників.

Представляти дані пропонується у вигляді системи таблиць відповідно до методології КГЗ. Такі таблиці містять не лише дані по окремим показникам, а й усереднені показники по кожній секції та інтегральний індекс умов проживання в ОТГ, що дає можливість проранжувати громади.

Результатом застосування такої системи індикаторів місцевою владою стане формування інформаційного забезпечення, яке є основою ефективного управління. Управлінці на місцях зможуть оцінити поточний стан низки сфер життєдіяльності ОТГ (наприклад, стан житла, в якому проживає місцеве населення, або забезпеченість освітніми та медичними послугами), як та чи інша ОТГ відрізняється від сусідніх за станом розвитку цих сфер. Також на основі запропонованої системи індикаторів можливо ідентифікувати найбільш актуальні проблеми ОТГ, що вимагають нагального вирішення.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою методологічних положень щодо системи індикаторів для надійного оцінювання умов проживання населення на місцевому рівні. У цій статті сформульовані загальні принципи, але вони потребують подальших розробок і створення відповідних методичних документів, які регламентують перелік показників, процес збору даних відповідно до цих показників, відбір показників для порівняння громад та розрахунок індексів. Також серед перспектив слід зазначити розробку показників, що дозволять врахувати специфіку умов проживання для соціально вразливих категорій населення (особи з

інвалідністю, діти-сироти, внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Рівень життя населення України / НАН України; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л. М. Черенько. Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с. URL: https://idss.org.ua/monografii/riven_juttya_naselennya%20krainu.pdf (дата звернення: 20.10.2020).
2. Соціальні індикатори рівня життя населення України. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 177 с.
3. Вимірювання якості життя в Україні : аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. Київ, 2013. 48 с.
4. Quality of life in cities. Perception survey in 79 European cities. 2013. URL: <https://doi.org/10.2776/79403> (дата звернення: 15.06.2020).
5. Urban Europe Statistics On Cities, Towns And Suburbs. Luxembourg: Publications office of the European Union, 2016. URL: <https://doi.org/10.2785/91120> (дата звернення: 20.05.2020).
6. The State Of Canada's Cities And Communities. 2012. URL: <https://suma.org/img/uploads/documents/FCM%202012%20State%20of%20Cities%20and%20Communities.pdf> (дата звернення: 21.10.2020).
7. Urban Audit. Methodological Handbook. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/statmanuals/files/KS-BD-04-002-EN.pdf> (дата звернення: 08.10.2020).
8. OECD Regions at a Glance 2013. OECD Publishing. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/reg_glance-2013-en.pdf?expires=1604570142&id=id&accname=guest&checksum=EA91910A605F108551E8EA4E726DE283 (дата звернення: 19.10.2020).
9. OECD Regional Well-being: a user's guide. Version: October 2018. URL: <https://www.oecdregionalwellbeing.org/assets/downloads/Regional-Well-Being-User-Guide.pdf> (дата звернення: 20.10.2020).
10. Andreoli F., Michelangeli A. Welfare measures to assess urban quality of life. 2015. URL: http://www.ecineq.org/ecineq_lux15/FILESx2015/CR2/p150.pdf (дата звернення: 05.10.2020).
11. Local quality of life counts. A handbook for a menu of local indicators of sustainable development. Department of the Environment, Transport and the Regions, London, 2000. URL: http://library.uniteddiversity.coop/Measuring_Progress_and_Eco_Footprinting/Local%20Quality%20of%20Life%20Counts.pdf (дата звернення: 11.10.2020).
12. Diener E. The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*. 1985. № 49, 1. P. 71—75.
13. Хутка С. В. Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія». 2007. Т. 70. С. 27—33.
14. Левинсон А. Открытые групповые дискуссии как метод прикладных социологических исследований. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2007. № 6 (92). С. 45—54. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/14/1214868123/6.PDF> (дата звернення: 20.10.2020).
15. Methodological manual on city statistics. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: <https://doi.org/10.2785/708009> (дата звернення: 16.06.2020).
16. Citizen report card surveys: a note on the concept and methodology / *Social Development Notes. Participation and Civil Engagement*. The World Bank, 2004. № 91, February.

- Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/11277/2/86010CRC0SD0note09101public1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 10.10.2020).
17. Lakshmisha A. Citizen Report Card — A powerful social audit tool. 2018. URL: <https://www.civilsocietyacademy.org/single-post/citizen-report-card> (дата звернення: 15.06.2020).
18. Огай М. Ю. Методологія карток громадського звітування як інструмент оцінювання якості муніципальних послуг. *Статистика України*. 2010. № 2 (49). С. 14—18. URL: http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/685/1/14-18_2%272010%2849%29_Ogay.pdf (дата звернення: 21.10.2020).

REFERENCES

1. Cherenko, L. M. (Eds.) (2006). *Riven zhyttia naselennia Ukrainy* [The standard of living of the population of Ukraine]. NAN Ukraine. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; State Statistics Committee of Ukraine. Kyiv: Konsultant. Retrieved from https://idss.org.ua/monografii/riven_juttja_naselennya%20krainu.pdf [in Ukrainian].
2. Sotsialni indykatory rivnia zhyttia naselennia Ukrainy. Statystychnyi zbirnyk [Social indicators of living standards of the population of Ukraine. Statistical collection]. (2018). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].
3. Libanova, E. M., Gladun, O. M. ... & Lisohor, L. S. (2013). *Vymiriuvannia yakosti zhyttia v Ukraini. Analitichna dopovid* [Measuring the quality of life in Ukraine. Analytical report]. Kyiv [in Ukrainian].
4. *Quality of life in cities. Perception survey in 79 European cities*. (2013). Luxembourg: Publications office of the European Union. <https://doi.org/10.2776/79403>
5. *Urban Europe Statistics On Cities, Towns And Suburbs*. (2016). Luxembourg: Publications office of the European Union. <https://doi.org/10.2785/91120>
6. *The State Of Canada's Cities And Communities*. (2012). Federation of Canadian Municipalities. Retrieved from <https://suma.org/img/uploads/documents/FCM%202012%20State%20of%20Cities%20and%20Communities.pdf>
7. *Urban Audit. Methodological Handbook*. (2004). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/statmanuals/files/KS-BD-04-002-EN.pdf>
8. *Regions at a Glance*. (2013). OECD. retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/reg_glance-2013-en.pdf?expires=1604570142&id=id&accname=guest&checksum=EA91910A605F108551E8EA4E726DE283
9. *Regional Well-being: a user's guide*. (2018). OECD. Retrieved from <https://www.oecdregionalwellbeing.org/assets/downloads/Regional-Well-Being-User-Guide.pdf>
10. Andreoli, F., & Michelangeli, A. (2015). *Welfare measures to assess urban quality of life*. Retrieved from http://www.ecineq.org/ecineq_lux15/FILESx2015/CR2/p150.pdf
11. *Local quality of life counts. A handbook for a menu of local indicators of sustainable development*. (2000). Department of the Environment, Transport and the Regions. London. Retrieved from http://library.uniteddiversity.coop/Measuring_Progress_and_Eco-Footprinting/Local%20Quality%20of%20Life%20Counts.pdf
12. Diener, E. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
13. Khutka, S. V. (2007). *Problema vymiriuvannia rivnia sotsialnoi adaptovanosti osobystosti: vyznachennia kliuchovoho indykatora* [The problem of measuring the level of social adaptability of the individual: the definition of a key indicator]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologichni nauky — Scientific notes of NaUKMA. Sociological sciences*, 70, 27-33 [in Ukrainian].

14. Levinson, A. (2007). *Otkrytye gruppovye diskussii kak metod prikladnykh sociologicheskikh issledovaniy* [Open group discussions as a method of applied sociological research]. *Vestnik obshchestvennogo mneniya. Dannye. Analiz. Diskussii — Bulletin of public opinion. Data. Analysis. Discussions*, 6, 45-54. Retrieved from <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/14/1214868123/6.PDF> [in Russian].
15. *Methodological manual on city statistics*. (2017). Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2785/708009>
16. Citizen report card surveys - A note on the concept and methodology (2004). *Social Development Notes. Participation and Civil Engagement*, 91. The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/11277/286010CRC0SD0note09101public1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
17. Lakshmisha, A. (2018). *Citizen Report Card - A powerful social audit tool*. Retrieved from <https://www.civilsocietyacademy.org/single-post/citizen-report-card>
18. Ogay, M. Yu. (2010). *Metodolohiia kartok hromadskoho zvituvannia yak instrument otsiniuvannia yakosti munitsypalnykh posluh* [Methodology of public reporting cards as a tool for assessing the quality of municipal services]. *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, 2, 14-18. Retrieved from http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/685/1/14-18_2%272010%2849%29_Ogay.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 14.07.2020.

U. S. Leshenok, Chief economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: leshenok_u@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7994-1393

T. V. Lukovych, Senior Economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: tan_luk@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5252-7718

SYSTEM OF INDICATORS FOR LIVING CONDITIONS
OF THE POPULATION AT THE LOCAL LEVEL:
PRINCIPLES OF ORGANIZATION AND USE

The relevance of the article stems from the need to collect and systemize reliable objective information about living conditions of the population at the local level. A necessary condition for managerial decision-making in economy and social policy is reliable estimation of the population's living conditions united territorial communities (UTC). The article aims to cover the principles of organization and use of a system of indicators for living conditions of the population at the local level. To achieve this aim, general scientific methods are used, namely the method of generalization and the system method. The novelty of the article is the formulation of the principles of systematization of information on living conditions at the local level in the form of a system of indicators and the definition the tasks of such a system, as well as data sources for implementation these tasks. Based on Ukrainian approaches, "living conditions" are defined as a component of quality of life, which includes three groups of indicators: housing availability, quality characteristics of housing and the level of development and accessibility of social infrastructure. Also, to take into account the European experience of studying the living conditions of the population at the local level, for subjective assessments of satisfaction with life of the local population in the settlement, a particular

section is introduced in the system of indicators. The focus of this article is on the subjective component, namely the ability to measure life satisfaction in the community and ways to use such subjective assessments within the system of indicators of living conditions at the local level. Satisfaction with life in the settlement is defined as an individual's assessment of quality of own life according to a criterion chosen in a certain way. Several approaches to measuring life satisfaction in the settlement are introduced: approaches in which satisfaction with life is measured on the basis of one indicator, and approaches in which several indicators are used. If satisfaction with life is measured by one direct question, it is one indicator, but in the case of several statements that the respondent evaluates on a certain scale, each statement is a separate indicator. In the further analysis of the collected data such indicators can be analyzed separately or simultaneously by building a general index.

Based on the interpretation of the concept of "living conditions", this article identifies three objectives for a system of indicators of living conditions of united territorial communities (UTC): monitoring of living conditions, identifying key problems for UTC and comparing different UTCs on the basis of living conditions of the local population. For the first and third objectives, among the possible sources of information, data from registers are offered, and for the second purpose we offer expert surveys, focus group discussions, open group discussions.

The problems of data representation are also discussed in this article. Despite the data being quite fragmented, the format of their presentation should be easy for users (both local authorities and community activists and the media). One possible way to present such data is the format used within methodology of citizen report cards.

Keywords: living conditions, satisfaction with life, open group discussions, citizen report cards.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Рецензія на монографію

С. Пирожкова та Н. Хамітова

**«ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ:
ВІД ПОТЕНЦІЙ ДО НОВОГО СВІТОГЛЯДУ І БУТТЯ ЛЮДИНИ»**

Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.

Тема цивілізаційної суб'єктності України, яку піднімають у своїй книзі відомі українські вчені Сергій Пирожков та Назіп Хамітов, є як ніколи вчасною і актуальною на фоні численних розмов і дискусій стосовно майбутнього України, її місця у глобалізованому світі, що ведуться у площині «біле чи чорне», «зрада чи перемога» і заповнили інформаційний простір. З одного боку, маємо ідеологему «зовнішнього управління», коли з телеканалів чуємо, що Україна розчинена у вимогах «колективного Заходу», втративши тим самим власний суверенітет і незалежність, а з іншого боку євроатлантичний вектор розглядається ледь не як панацея від усіх негараздів, що трапились із Україною за роки незалежності. Звісно, як свідчить досвід країн-неофітів Європейського Союзу — колишніх колег України по соціалістичному табору, вплив «колективного Заходу» дав можливість уникнути багатьох системних проблем, притаманних пострадянським республікам, які не встигли заручитись підтримкою ЄС. Ці країни уникнули формування гібридних політичних режимів, які автори книги називають «олігархічним неофеодалізмом».

Однак, незважаючи на цей факт, проблема цивілізаційної суб'єктності України є значно складнішою і багатоаспектною. Тому погляд на стан речей крізь призму оригінальної методології *метаантропологічного потенціалізму*, розробленої авторами, дав можливість проаналізувати найбільш важливі проблеми, що ускладнюють або актуалізують формування повноцінної суб'єктності України. Тобто книга більше не про те, як зараз виглядає Україна у цивілізованому світі, а про проблеми і перешкоди, які потрібно здолати, щоб здобути повноцінну цивілізаційну суб'єктність, а також про реальні потенції її досягнення і потрібні для цього світоглядні трансформації. Тому автори цивілізаційну суб'єктність визначають як таку якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси.

Таке конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни — чинник «автентичності цивілізаційної суб'єктності, а тому її дієвості» (с. 14).

Поняття «цивілізаційна суб'єктність» автори розглядають не як щось статичне і незмінне — вони виділяють різні якісні стани суб'єктності. Цивілізаційні проекти країн бувають дуже різними, що й зумовлює різні історичні долі їх суб'єктів, стверджують дослідники. Суб'єктність країни може мати не лише кількісні, а й якісні характеристики. Очевидно, що можна говорити не лише про силу чи слабкість суб'єктності, а про те, що вона може бути по-різному змістовно наповненою. Отже, поняття «суб'єктність» дає змогу значно конкретніше усвідомити, що таке суб'єкт історії, які характеристики має і яким може бути (с. 22).

Зауважимо, що у прихильників ідеї про «зовнішнє управління» в Україні, про яке йшлося вище, є багато аргументів, з якими можна погодитись. Тому, можливо, багатьом читачам може здатись, що існує певний дисонанс між рівнем впливу «колективного Заходу» і тим, що автори визначають справжню суб'єктність країни як здатність самостійно творити власний цивілізаційний проект і втілювати його в життя, обираючи своїми партнерами та союзниками тих, хто є компліментарними на цьому шляху. Однак у процесі читання книги такі сумніви відпадають.

Так само слушним буде питання допитливого читача: наскільки реалістичною з огляду на геополітичне становище і стан економіки України є ідея самостійно творити власний цивілізаційний проект? Напевно, що поняття незалежності доволі умовне. В умовах глобалізації і панування величезних транснаціональних корпорацій і дедалі зростаючої відкритості ринків складно знайти бодай десяток країн, які можна вважати повністю незалежними. Зазвичай ці країни — найбільші геополітичні гравці, хоча й вони часом залежні від інших. Тому поняття свободи також відносне. І у випадку середніх чи малих країн питання свободи полягає у свободі вибору геополітичних партнерів. Волю до зміни вектора зовнішньої політики і, відповідно, цивілізаційної визначеності Україна проявила у 2014 р., вийшовши з-під впливу Росії і підписавши угоду про Євроасоціацію з ЄС.

Тим самим вибір геополітичним партнером і цивілізаційним утворенням, членом якого вона прагне стати, ЄС — інтеграційного утворення, що має один з найвищих рівнів життя у світі не тільки за економічними показниками, а й за ціннісними, створює умови, коли спрацьовує закон «сполучених посудин» — країна набуває рис, притаманних більш розвиненому цивілізаційному утворенню. Вільний вибір альтернативи і означає *свободу*, про яку ведуть мову автори. Інша справа, що навіть найкращий цивілізаційний вибір, на думку авторів, не вичерпує свободи й суб'єктності країни, потрібен ще цивілізаційний розвиток, який розгортає всі реальні потенції.

Слабкість суб'єктності України значною мірою зумовлена неофеодално-олігархічним суспільним буттям, авторитарною свідомістю та підсвідомістю її політичної еліти, вважають автори (с. 27).

Натомість уся історія України, на думку С. Пирожкова та Н. Хамітова, констатує, що її народ тяжіє до гуманістичної й демократичної якості суб'єктності з достатньо вираженою орієнтацією на християнські моральні цінності, котрі органічно поєднують її з євроатлантичним цивілізаційним простором. Однак наша політична еліта деконсолідована й досі не долучилась до процесу усвідомлення, обговорення та втілення *інноваційно-гуманістичного цивілізаційного проекту України*, який пропонує наукова й експертна спільнота.

Велику увагу в книзі приділено факторам, які посилюють чи послаблюють цивілізаційну суб'єктність України. Одним з найбільш значущих (поряд зі специфікою політичного режиму) автори вважають *міграційні процеси*, що можуть як зміцнювати, так і руйнувати суб'єктність країн. Відзначається, що міграційний відтік активних і талановитих людей з України є доволі загрозливим. Адже Україна сьогодні входить до десятки лідерів із міжнародної трудової міграції разом з такими країнами, як Індія, Мексика, Росія, Китай, Бангладеш, Пакистан, Філіппіни, Афганістан.

Ще одним фактором, який істотно впливає на стан суб'єктності України у сучасному світі, є те, що вона знаходиться на межі *євроатлантичної* та *євразійської* цивілізаційних спільнот. Це зумовлює низку проблем і можливостей для нашої країни, стверджують автори, і з цим складно не погодитись. Дійсно, маємо суперечність Заходу і Сходу України, які перебувають під впливом цінностей євроатлантичної та євразійської цивілізацій відповідно. Проте (і це дуже важлива думка авторів) в Україні упродовж всієї її історії розвинулась така ментальна риса або архетип культури, як *світоглядна толерантність*, що дає змогу не лише поєднати ментальності Західної та Східної України, а й запропонувати глобалізованому світові принцип продуктивної взаємодії, особливо актуальний в епоху гібридного світового порядку та масштабних терористичних загроз (с. 82).

Виходячи з аналізу стану міграцій в Україні, автори, як не дивно, серед принципів формування міграційної політики констатують необхідність дотримання принципу відкритості, оскільки Україна вкорінена в євроатлантичний цивілізаційний простір і останнім часом особливо активно взаємодіє з північноатлантичною її складовою, а тому принцип відкритості міграційної політики є органічним. Водночас Україні слід дотримуватись принципу доцільності — відповідності міграційної політики економічним, політичним і гуманітарним потребам суспільства; принципу гуманізму — лояльного ставлення до людей з інших країн, які бажають отримати українське громадянство; принципу балансу персонального та державного інтересів — зокрема, проголошуючи *людиноцентризм* і *персоноцентризм*, характерні для євроатлантичної цивілізації, де не варто однозначно відсувати державу та її інтереси на другий план; принцип відповідності засадам української ментальності — у традиційній українській ментальності є виражена схильність «пускати коріння», своєрідний «антеїзм» — прив'язаність до землі, що характерна як для народу в цілому, так і для інтелігенції зокрема. При цьому драматичні й трагічні випробування ХХ — ХХІ століть сформували в українців волю до переселення. Проте ця воля реалізується або в маятниковій міграції, або ж у міграції в більш сприятливі умови, де можна «пустити коріння» на кілька поколінь — у великі міста Батьківщини чи в інші країни.

Усе це належить брати до уваги у формуванні міграційної політики сучасної України, застерігають автори. Також виділено принцип збереження й розвитку *цивілізаційної ідентичності*. Цей принцип полягає в тому, що міграційна політика не повинна зруйнувати чи послабити усвідомлення зробленого владою та народом цивілізаційного вибору, прийнятого цивілізаційного проекту як моделі майбутнього і оснований на цьому розвитку суспільства. Даний принцип продовжує попередній, адже цивілізаційна ідентичність є модернізацією та раціоналізацією національної ментальності. Заслугує на увагу і принцип *гендерної рівності* та *гендерного партнерства* — він утверджує норму про те, що міграційна мобільність особистості не може залежати від її статі — порушувати положення гендер-

ної рівності та гендерного партнерства; не може бути жодної міграційної дискримінації стосовно сексуальної орієнтації людини. Будь-яка родина також має право на возз'єднання.

Логічним підсумком зазначених принципів міграційної політики, як обґрунтовано стверджують автори, є висновок про те, що ці принципи будуть реально працювати лише за умов економічного зростання України та її консолідованості на демократичних та гуманістичних засадах, що передусім передбачає розвиток середнього класу і, відповідно, громадянського суспільства в його балансі з державою. Тільки за таких умов можна прогнозувати системне припинення відтоку талановитої та працездатної частини суспільства, поліпшення демографічної й гендерної ситуації в Україні, що сприятиме системному посиленню її цивілізаційної суб'єктності.

Значну увагу в книзі приділено проблемі **гібридної війни**, в яку нашу країну, на думку авторів, втягнуто цивілізаційним протистоянням Росії та євроатлантичної спільноти упродовж багатьох років. Гібридна війна спричиняє хронічну суспільну турбулентність в українському соціумі, що породжує граничні прояви суспільної конфронтації та консолідації. Вона стає глибинною загрозою національній безпеці України і, водночас, продукує нові способи актуалізації безпеки. Автори не обмежуються описом характеристик гібридної війни, а роблять спробу дати рекомендації, як вийти з неї переможцями, оскільки саме дефіцит аналітичних матеріалів з цієї проблеми заганає країну в глухий кут або змушує ходити по колу.

Перемога в гібридній війні можлива лише шляхом виходу за межі об'єктності, шляхом перетворення на *суб'єкт геополітики*. Очікування того, роблять висновок автори, що сильні світу цього — держави-учасники «ядерного клубу», заступившись за Україну, вирішать усі її проблеми, є утопічним, а тому дуже небезпечним. Автори вважають, що передусім слід здійснити консолідацію політикуму, інтелектуальної еліти та народу, яка розвивається в публічному діалозі й заснована не на образі ворога, а на ідеї подолання гібридного світопорядку — неприродного й потенційно небезпечного для будь-якої країни і людства загалом. Бо в цьому порядку проглядають безумство і хаос — війна і мир з'єднані у патологічній єдності.

Справжня консолідація політикуму, інтелектуальної еліти та народу в Україні означає відкритість до моральних творчих особистостей, здатних на інновації в усіх сферах життя — політичній, економічній, науковій, духовно-культурній, військовій; до тих особистостей, які спроможні зробити прорив у майбутнє без безчесних гібридних відносин, що деформують і війну, і мир (с. 98). Щоб завершити гібридну війну перемогою та стійким миром, Україні необхідно переходити до інноваційного типу розвитку. Більше того, лише цей тип розвитку дасть змогу набуті цивілізаційної сили й суб'єктності, і тільки в такій якості Україна може відповісти на виклики історії, стверджують дослідники (с. 120).

Доволі тверезий і продуктивний погляд, на нашу думку, представлений у книзі щодо **перспектив євроатлантичної інтеграції України**. Євроатлантичний вектор України, за висновком авторів, набуває конструктивності за умов стійкого інноваційного розвитку нашої країни, яка за жодних умов не повинна стати сировинним додатком і джерелом дешевої робочої сили. Сьогодні, стверджують автори і апелюють з цим до політичного класу, нам належить мати мужність констатувати проблемну ситуацію з гуманітарною безпекою України не лише на євразійському, а й на євроатлантичному напрямі. З одного боку, євроатлантичний вектор України є умовою збереження й розвитку нашої країни в гуманітарному вимірі

й насамперед у царині прав людини. Але щодо захищеності морально-духовних засад нашої країни, ідентичності, освіти, науки, інтелектуального та креативного потенціалу є запитання (с. 121). Складно не погодитись із авторами, що останнім часом ми знову і знову стикаємось з рецидивами радянської утопічної свідомості, в якій міфологема «Євросоюз» замінює міфологему «комунізм», коли Європа чи Євроатлантичний світ у цілому сприймаються як місце абсолютної гармонії, «Обітована земля», що чекає на приєднання України.

Допитливий читач поставить логічне запитання — у чому це проявляється? І тут у книзі зустрічаємо доволі цікаве спостереження, про яке не прийнято говорити серед правлячих еліт. А саме: утопічні настрої щодо Євросоюзу сьогодні використовують політичні маніпулятори, яких можна було б назвати «європопулістами» — тими, хто свідомо й цинічно робить з ліберально-демократичної ідеї інструмент «неправомірної вигоди».

Поруч із ними знаходяться авторитарні «чесні політики», що, проголошуючи права та свободи людини як смисл руху в бік Євроатлантики, використовують звичний адміністративно-командний, більше того, адміністративно-мобілізаційний євразійський стиль взаємодії влади з народом для безумовного забезпечення цього руху. Проте такий шлях має перспективу стати рухом по колу, «вічним поверненням» до утопізму й авторитаризму. І навіть якщо політики та чиновники цілком широко прагнуть здійснити цивілізаційний поворот України в євроатлантичному напрямі без особистої вигоди, авторитарні й адміністративно-мобілізаційні способи такого повороту замикають його у «вічне повернення» до посттоталітаризму, попереджають автори.

Як наслідок, нібито добра ідея євроінтеграції призводить до парадоксального відчуження країни, що прямує в бік євроатлантичної спільноти, від цієї спільноти. На рівні суспільних практик автори виокремлюють дві причини цього відчуження. По-перше, в гарячці мобілізаційних процесів задля скорішого «руху в Європу, в цивілізований світ тощо» розгортаються різноманітні корупційні схеми й активізується процес імітації реформ, а по-друге — і це головне — заради «великої мети» придушуються права людини, насамперед на свободу думки, свободу слова, критичне ставлення до дійсності. А таке критичне ставлення є вельми необхідним у перехідних кризових суспільствах із великим ризиком рецидивів утопічної свідомості (с. 124). Тому питання євроінтеграції, як слушно зауважують дослідники, потребують широкої дискусії, що мають вести не політтехнологи, які маніпулюють колективною свідомістю й підсвідомістю, закликаючи мобілізуватись навколо «правильних» лідерів, відклавши «на потім» критичність і свободу думки, а *моральні авторитети* із числа вчених, письменників, публіцистів, гідних священників.

Окрему увагу в книзі приділено **питанням ідентичності**, оскільки саме ідентичність лежить в основі цивілізаційного визначення держави. В Україні ситуація з ідентичністю доволі драматична. Автори стверджують, що тут поєднуються авторитарні тенденції олігархічного неофеодалізму й демократії; маємо і виражену свободу обрання ідентичності, та її приховане, маніпулятивне нав'язування. Тому суперечність між ідентичністю та самоідентичністю, що породжує «подвійне життя» людини, зберігається. Ця індивідуальна суперечність, стаючи типовою, підживлює суспільну суперечність між реальним і офіційним у країні. А це, своєю чергою, спричиняє практики імітації ідентичності, моралі, успішної діяльності в бюджетній сфері, державному управлінні, політиці. Складно заперечити авторам,

що в результаті боротьба з корупцією, реформи в економіці та політиці теж великою мірою стають імітаційними.

С. Пирожков та Н. Хамітов переконані, що українська цивілізаційна ідентичність значно резонує з євроатлантичною. На думку дослідників, постановка питання про «організований» вибір українцями євроатлантичної цивілізаційної ідентичності, про його імперативність є непродуктивною. Прискорена мобілізаційна спрямованість такого вибору може стати травмуючою для духовно-культурних коренів ідентичності, що складалася віками у соціокультурних спільнот та громадян України з їхніми неповторними світоглядними особливостями. Вихід автори вбачають у вільному виборі особистістю **української цивілізаційної ідентичності** як відкритої, поліфонічної і такої, що потребує інноваційного розвитку носіїв та означає реальне, а не утопічне здійснення євроатлантичного вектора України. Лише на цьому шляху можливий справжній резонанс нашої країни та євроатлантичної спільноти, сприйняття України як цивілізаційного суб'єкта зі своїми цінностями та національними інтересами.

Євроінтеграція є надзвичайно продуктивною для українського суспільства, якщо воно вийшло на інноваційний шлях розвитку, переконані автори. Це треба завжди враховувати, коли ми кажемо, що євроінтеграція є актуалізацією нової якості продуктивної взаємодії країн (с. 142). Мова має вестися не про абстрактне й «дисципліноване» прийняття цінностей ЄС, а про співзвучність та синергію європейських цінностей України та ЄС. І звісно, не можна не погодитись, що **Україні слід здійснювати євроінтеграцію відповідно до своїх національних інтересів** і спільних цінностей з ЄС, а не просто «всупереч» Росії.

Українські політична і духовна еліти мусять чітко усвідомлювати сенс євроінтеграції для посилення суверенітету та суб'єктності нашої країни у світі. Надзвичайно важливою є думка авторів про те, що цивілізаційний вибір України сьогодні — це значною мірою вибір не місця у світі, а парадигми і стратегії реалізації власного поступу, що може бути трактовано як **реальна національна ідея**. Продуктивний цивілізаційний вибір країни — це цивілізаційний проєкт і цивілізаційний розвиток, що потребують низки виборів — як у сенсі періодичного обрання влади в демократичному суспільстві, так і в сенсі здійснення вибору за вибором представниками обраної влади та політичної опозиції, а також забезпечення щоденного вибору в процесі самореалізації кожного свідомого громадянина, підсумовують дослідники (с. 158). Саме на цьому шляху Україна зможе увійти повноцінним суб'єктом у складний і суперечливий світ ХХІ століття.

А загалом представлена монографія є такою собі «дорожньою картою» з набуття цивілізаційної суб'єктності Україною і буде цікава усім, кому небайдужа доля України. Однак насамперед хочеться вірити, що автори з ідеями, викладеними у книзі, зможуть достукатись до українського політикуму!

Галина ЗЕЛЕНЬКО

доктор політичних наук, професор,
завідувачка відділу теоретичних та
прикладних проблем політології

Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Кураса НАН України

ОГЛЯД ВИДАНЬ

С. Пирожков, Н. Хамітов

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ: ВІД ПОТЕНЦІЙ
ДО НОВОГО СВІТОГЛЯДУ І БУТТЯ ЛЮДИНИ : монографія**

ISBN 978-966-00-1766-5

НАН України, Інститут всесвітньої історії. Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.

У монографії здійснено осмислення цивілізаційної суб'єктності України — такого стану розвитку, коли наша країна сама вирішує свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів. Автори ставлять і вирішують проблему винайдення ефективної методології досягнення країни як суб'єкта історії та геополітики. Вони розробляють методологію метаантропологічного потенціалізму, що дає змогу зрозуміти реальні можливості країни для створення її гуманістичного цивілізаційного проекту, який сприятиме гідній самореалізації людини. В роботі обґрунтовано необхідність формування нової системи безпеки в умовах гібридної війни, а також євроатлантичний вектор як каталізатор суб'єктності України. Підкреслено важливу роль суспільної консолідації як засобу реалізації суб'єктності. Осмислено світоглядний вимір суб'єктності. Це дало змогу авторам визначити перспективи суб'єктності України у XXI столітті.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних діячів та всіх, хто цікавиться проблемами цивілізаційного розвитку України як суб'єкта історії та сучасності.

В. Новіков, В. Черніченко

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ДУАЛЬНОЇ ОСВІТИ
УКРАЇНИ : економіко-правове та демографічне дослідження**

ISBN 978-620-2-92279-1

LAP LAMBERT Academic Publishing. 2020. 92 с.

У середньостроковій перспективі дуальна освіта в Україні має посісти важливе місце в системі підготовки кадрів. У розвинених країнах дуальна система навчання використовується переважно в високотехнологічних сегментах економіки. На демографічних та економіко-статистичних матеріалах обґрунтовано, що в Україні практика дуального навчання може бути поширена в широкому сегменті економіки з метою створення економічних та інфраструктурних передумов для підвищення якості професійної підготовки трудових ресурсів. Пропонуються інституційні механізми розвитку дуальної моделі освіти.

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка. 2021, № 1 (43)

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ
УПРАВЛІННЯ : колективна монографія. За ред. Е. М. Лібанової**

ISBN 978-966-360-412-1

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України. Київ : Академперіодика, 2020. 354 с.

У монографії розкрито методологічні та методичні засади дослідження процесів розвитку поселень в умовах адміністративно-територіальної реформи з обґрунтуванням концептуальних засад їх пріоритизації. Розглянуто взаємозв'язок інтересів і механізм взаємодії основних суб'єктів сільського розвитку задля досягнення цілей партнерства. Обґрунтовано соціально-економічні передумови, необхідні для збалансованого розвитку сільських поселень в Україні в умовах нестабільності, запропоновано пріоритети їх розвитку на найближчу перспективу. Здійснено прогностичні оцінки щодо перспектив розвитку сільських поселень різної людності в Україні залежно від темпів адміністративно-територіальних змін у країні.

Для фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та гуманітарних спеціальностей.

**В. М. Новіков, О. В. Макарова, М. В. Откидач
ДЕРЖАВНЕ ІНВЕСТИВАННЯ В СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
(ІНФРАСТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ) : монографія**

Київ, 2020. 89 с.

У роботі основний акцент зроблено на інституціоналізації соціального інвестування, викладено авторське розуміння стратегії державного інвестування в цілях соціального розвитку. Головна увага зосереджена на порівняльному русі капітальних вкладень та поточних бюджетних витратах як у цілому по країні, так й за видами бюджетів та їх структурних компонентів. Розроблено моделі бюджетного інвестування охорони здоров'я, освіти (дошкільної та загальної середньої), культури та мистецтва. Визначені інституціональні інструменти соціального інвестування: соціальний бюджет та програмно-цільовий метод. Програмно-цільова методологія передбачає, що бюджетна система за своїм призначенням має бути цілереалізуючою системою та розв'язувати стратегічні завдання. Завдяки такому підходу в межах програмно-цільового методу можливо розробити технологію взаємодії всіх суб'єктів соціальної економіки, які, централізовано координуючи свої дії, здатні забезпечити вирішення поставлених завдань.

**Е. Лібанова, О. Осауленко, Л. Черенько
ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ
СУБ'ЄКТИВНИХ ПОКАЗНИКІВ ДОБРОБУТУ : монографія**

ISBN 978-83-957916-5-9

Warsaw: RS Global Sp. z O.O., 2020. 361 с.

У монографії здійснено порівняльний аналіз методологічних підходів до дослідження різних аспектів життя на основі опитування населення, в тому числі із застосуванням суб'єктивних оцінок, які використовують на сьогодні в країнах ОЕСР,

Євросоюзу, СНД та інших. Детально розглянута методологія та результати дослідження добробуту із врахуванням суб'єктивного компонента в офіційній статистиці України, що здійснюється на основі вибіркового обстеження умов життя домогосподарств. Проаналізована в динаміці загальна самооцінка населенням країни свого життя, рівня доходів, бідності, житлових умов, стану здоров'я, харчування, доступності сучасних засобів комунікації та інших характеристик умов та якості життя.

Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін.
ЖИТЛОВІ УМОВИ НАСЕЛЕННЯ: ЧИННИКИ, СУЧАСНИЙ
СТАН І ПОЛІТИКА РЕГУЛЮВАННЯ : колективна монографія

ISBN 978-966-02-9309-0 (PDF)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України: електрон. вид. Київ, 2020. 258 с.

У монографії реалізовано принципово новий підхід у дослідженні житлових умов як економічної категорії на перетині наук, зокрема, в контексті архітектури житлових будівель та гуманітарних аспектів життєдіяльності суспільства. В історичній ретроспективі узагальнено основні теорії та концепції, де житлові умови розглянуто як складову добробуту; обґрунтовано основні детермінанти формування житлових умов на різних етапах розвитку суспільства та станом на сьогодні. Здійснено оцінку складових житлових умов населення України, зокрема у порівнянні з країнами ЄС, визначено специфіку та чинники формування стандартів житла. Було розроблено спеціальний методичний інструментарій, який дає змогу оцінити та визначити потребу в забезпеченні належних житлових умов, що стали підґрунтям для розробки наукових рекомендацій щодо вибору пріоритетних напрямів житлової політики.

Монографія розрахована на фахівців із соціальної економіки та політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та гуманітарних спеціальностей.

Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін.
ВПЛИВ КОРОНАВІРУСНОЇ КРИЗИ НА БІДНІСТЬ:
ПЕРШІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ : колективна монографія

ISBN 978-966-02-9310-6 (PDF)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України: електрон. вид. Київ, 2020. 76 с.

У монографії основний акцент зроблено на прогнозі ситуації з бідністю внаслідок коронавірусної кризи та карантинних заходів. Проаналізовано динаміку бідності за попередні роки; визначено чинники, за рахунок яких відбувалось суттєве зниження масштабів бідності. Визначено, які зміни відбулись у рівні життя населення на початок карантинного періоду та окреслено основні соціально-економічні наслідки коронавірусної кризи. Наведено результати базового прогнозу рівня монетарної бідності на 2020 рік, складеного до початку пандемії — наприкінці 2019 р. Розроблено новий прогноз бідності станом на квітень 2020 р. з ви-

користанням результатів макроекономічних прогнозів, даних поточної статистики, соціологічних опитувань, оцінок експертів як у цілому по Україні, так і в розрізі окремих груп населення та типів сімей. Оцінено вплив компенсаторних антикризових заходів, розроблених урядом у частині поширення соціальних програм та підвищення їх доступності для окремих груп населення України.

Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін.
ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМ СОЦІАЛЬНОЇ
ПІДТРИМКИ ЗА ДАНИМИ СПЕЦІАЛЬНОГО
ОПИТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ : колективна монографія

ISBN 978-966-02-9308-3 (PDF)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України: електрон. вид. Київ, 2020. 64 с.

У роботі здійснено оцінку деяких програм системи соціальної підтримки населення за даними спеціального модульного опитування в рамках обстеження умов життя домогосподарств України. Особливу увагу приділено питанням: суб'єктивної оцінки ступеня впливу соціальної допомоги на рівень добробуту домогосподарств; рівня задоволеності якістю відповідної державної програми соціальної допомоги; розподілу за основними причинами незадоволеності. Під час оцінки системи соціальної підтримки в цілому акцентовано увагу на її спрямуванні на бідне населення. Наведено оцінку ступеня адресації соціальної допомоги, її відповідності реальним потребам населення. Здійснено аналіз за чотирма програмами, які мають адресний характер або відіграють визначальну роль у системі соціальної підтримки населення: допомога при народженні дитини; допомога на дітей одиноким матерям; державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

В. М. Новіков, Ю. О. Карягін, В. В. Черніченко
ДУАЛЬНА ОСВІТА: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ : колективна монографія

ISBN 978-966-02-9072-3

Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М. В. Птухи НАН України, Польська академія наук,
Інститут українсько-польської співпраці, Вища школа туризму
та іноземних мов у Варшаві. Київ-Варшава, 2020. 79 с.

Дуальна освіта має посідати чільне місце у системі підготовки кадрів. У розвинутих країнах дуальне навчання застосовується переважно у високотехнологічних сегментах економіки. На демографічних та економіко-статистичних матеріалах обґрунтовано, що в Україні практика дуального навчання повинна розповсюджуватись у широкому сегменті економіки з метою створення економічних та інфраструктурних передумов відродження професійно-технічної освіти. Наведено засоби інституційного характеру розвитку дуальної освіти.

В. М. Гець

**ФОРМУВАННЯ «РОЗУМНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ»
В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ : монографія**

ISBN 978-966-360-403-9

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».
Київ : Академперіодика, 2020. 454 с.

Монографія є результатом застосування феноменологічного підходу до пошуку відповідей на виклики, породжені глобальною нестабільністю, загостренням суперечностей глобалізації та національного розвитку, політичною та економічною турбулентністю. Розкрито значення соціалізації як технології зростання соціального капіталу та ендогенізації економічного розвитку для підвищення соціальної якості життєдіяльності суспільства. Показано, що серцевиною досягнення раціонального взаємозв'язку економічних і політичних трансформацій є перехід від космополітичного універсалізму до еволюційно-інституціонального забезпечення господарського розвитку на основі прагматизму як свідомої економічної, соціальної та етичної дії.

**ФОРМУВАННЯ «РОЗУМНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ»
В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ :**

колективна монографія. За ред. І. Ю. Єгорова

ISBN 978-966-02-9458-5 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» :
електрон. вид. Київ, 2020. 278 с.

Монографію підготовлено за результатами дослідження за однойменною плановою науково-дослідною роботою.

У рамках виконання роботи на основі узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду удосконалено науково-методичні засади формування інноваційної політики та «розумної спеціалізації» (РС) в економіці України в умовах розгортання глобалізаційних процесів. Проаналізовано процеси формування та імплементації РС у розвинених країнах світу, насамперед у країнах ЄС, зміст та значення основних критеріїв виділення напрямів «розумної спеціалізації», найважливіших показників РС та інноваційної діяльності, їх відповідність міжнародним стандартам (зокрема, стандартам ЄС); запропоновано зміни до існуючої системи статистики інноваційної діяльності відповідно до оновлених міжнародних стандартів у цій сфері; удосконалено та запроваджено теоретико-методичний інструментарій для оцінки рівня «розумної спеціалізації» у різних секторах економіки України. Проведено поглиблений аналіз стану справ в економіці України з позицій «розумної спеціалізації» та запропоновано конкретні підходи до оцінювання та моніторингу РС, включаючи рекомендації щодо застосування тих чи інших заходів. Спеціальну увагу приділено проблемам гармонізації заходів інноваційної політики та політики імплементації «розумної спеціалізації».

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

**СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ЯК ОСНОВА
ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ :
колективна монографія. За ред. І. М. Бобух**

ISBN 978-966-02-9456-1 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» :
електрон. вид. Київ, 2020. 516 с.

У монографії узагальнено теоретичні та практичні підходи до розуміння ознак та форм прояву інклюзивності у функціонуванні економіки на національному та регіональному рівнях, показано вплив інклюзивності на трансформацію традиційного розуміння економічної структури і формування новітньої концепції екстрактивної та інклюзивної структури економіки. На основі комплексного аналізу інституційного середовища та статистичних даних України та інших країн запропоновано шляхи удосконалення державної структурної політики для досягнення інклюзивного розвитку економіки України як єдиного підґрунтя для забезпечення довгострокового і стійкого зростання економіки, ефективного функціонування держави і підвищення загального добробуту суспільства.

Розрахована на фахівців у сфері економіки, працівників державних і регіональних органів управління, науковців, викладачів, студентів.

Монографію підготовлено у рамках НДР «Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України».

**О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, Л. Л. Шамілева,
Я. В. Остафійчук, В. П. Антонюк та ін.**

**СОЦІАЛЬНІ ТА ТРУДОВІ ЧИННИКИ
СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ:
МОЖЛИВОСТІ Й МЕХАНІЗМИ АКТИВІЗАЦІЇ : монографія**

ISBN 978-966-02-9214-17

НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2020. 464 с.

У монографії обґрунтовано методологічні платформи активізації соціального та трудового потенціалу як чинника економічного зростання. Запропоновано напрями модернізації системи управління соціальним і трудовим потенціалом в умовах децентралізації; виявлено особливості трансформацій у трудовій сфері в контексті Цілей сталого розвитку України 2030. Розроблено методику оцінки економічного зростання щодо активізації соціального та трудового потенціалу. Визначено концептуальні засади та механізми активізації конструктивної взаємодії суб'єктів соціально-трудова відносин, а також чинники, зони локалізації соціально-трудова конфліктності у вітчизняній промисловості, запропоновано шляхи її мінімізації. Обґрунтовано управлінські рішення щодо розвитку трудової та соціальної сфер у контексті системи управління охороною праці, соціальною безпекою, соціальною відповідальністю, міграційними процесами. Систематизовано нові вимоги та визначено перспективні напрями формування соціальної політики України в аспекті євроінтеграційних процесів і національних викликів. Запропоновано механізми залучення соціального та трудового потенціалу внутрішньо переміщених осіб як ресурсу розвитку спроможних громад. Проаналізовано стан і проблеми функціонування трудового потенціалу промисловості, обґрунтовано шляхи їх вирішення.

А. Колот, О. Герасименко

**СФЕРА ПРАЦІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ
СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ 2020:
ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ : аналіз**

Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. Київ, 2020. 33 с.

Мета цієї публікації — упорядкувати наявні і сформувати сучасні уявлення щодо природи трансформацій та трендів розвитку світу праці під впливом низки феноменів сьогодення. Йдеться про різновекторні та суперечливі за наслідками зміни у всіх складових соціально-трудового розвитку під впливом: а) чинників демографічного, технологічного, глобалізаційного, інституціонального характеру, дія яких упродовж останніх років обумовила формування нової соціально-трудової платформи «Праця 4.0»; б) чинників епідеміологічного, карантинно-обмежувального характеру, які після оголошення пандемії коронавірусу COVID-19 кардинально змінили економічне і суспільне життя, а отже, і світ праці.

Виокремлено ризики та загрози, реальні та потенційні можливості для соціуму, зумовлені змінами демографічного, технологічного та глобалізаційного характеру. Визначено ланцюг змін, які пов'язані з новими трендами у ресурсах, технологіях, витратності, продуктивності у контексті можливостей і обмежень соціально-трудового розвитку. Запропоновано теоретико-прикладну конструкцію та сценарії подальшого соціально-трудового розвитку під впливом означених вище феноменів сьогодення. Наведено аргументацію необхідності розробки та реалізації ризико-відновлюваної моделі економічного та соціально-трудового розвитку під час розгортання нової світової кризи.

Оприлюднені судження, аргументації та висновки мають сприяти формуванню сучасного мислення, нової економічної і соціальної культури; опануванню сучасної філософії суспільного буття за нинішньої глобальної соціоекономічної реальності.

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ:
РИЗИКИ ТА МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ : монографія**

За ред. В. С. Кравціва, І. З. Сторонянської

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-966-02-9250-5

ДУ «Інститут регіональних досліджень

імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2020. 531 с.

У монографії визначено особливості проходження адміністративно-фінансової децентралізації в Україні в частині аналізу цілей реформи щодо різних рівнів публічного управління та стану законодавчого забезпечення децентралізації. Аргументовано застосування дуалістичного підходу до адміністративно-фінансової децентралізації в Україні, яким передбачено забезпечення спроможності адміністративно-територіальних одиниць базового рівня та утвердження державної регіональної політики, обґрунтовано можливі ризики та переваги фіскальної децентралізації на прикладі досвіду розвинених країн. Розроблено методичний підхід до оцінювання ефективності механізмів фінансової децентралізації на рівні регіонів, районів, міст, територіальних громад. Запропоновано методику оцінювання

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка. 2021, № 1 (43)

впливу механізмів адміністративно-фінансової децентралізації на соціально-економічний розвиток, практична імплементація якого виявила ефективність таких механізмів з позиції досягнення поставлених цілей реформи. Досліджено основні тенденції та визначено ризики формування об'єднаних територіальних громад Карпатського регіону. Проаналізовано сучасний інструментарій адміністративно-фінансової децентралізації в розрізі фіскальних інструментів формування доходів місцевих бюджетів, а також механізмів стимулювання економічної активності в територіальних громадах у таких сферах, як забезпечення зайнятості, ефективне управління власністю територіальних громад, просторове планування, використання природо-ресурсного потенціалу. Розглянуто проблеми організації функціонування соціальної сфери в територіальних громадах, зокрема загальної середньої та дошкільної освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення. Досліджено ризики функціонування сучасної системи фінансового вирівнювання, пов'язані з впровадженням бюджетної децентралізації.

А. В. Зав'ялов

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ : монографія

ISBN 978-966-986-238-9

Київ : Саміт-книга, 2020. 170 с.

У монографії аналізуються процеси соціальної адаптації українських іммігрантів у різних країнах Європи, Канаді та Росії. Визначено основні механізми соціальної адаптації, складності й стратегії адаптації українських іммігрантів, а також проаналізовано особливості соціальної адаптації в різних країнах.

Монографія призначена для фахівців у галузі соціології, демографії, історії, культурології, соціальної філософії, а також усіх тих, хто цікавиться процесами міграції та соціальної адаптації мігрантів.

С. І. Пирожков, В. В. Рязанцева, Р. М. Моторин та ін.

СТАТИСТИКА : підручник

ISBN 978-966-629-986-7

Київський національний торговельно-економічний університет. Київ, 2020. 328 с.

У підручнику викладено теоретичні та прикладні засади статистики, які допомагають розвинути навички щодо оцінювання та аналізу економічних явищ за допомогою статистичних показників і методів. Висвітлено 11 тем, що містять основні поняття статистичної науки, визначені основні статистичні показники та їх економічна інтерпретація, наведено приклади розв'язання задач.

Призначено для студентів, аспірантів, наукових працівників, які вивчають статистику.

Н. Бородчук, Л. Черенько

**БОРІТБА З COVID-19 В УКРАЇНІ: ПОЧАТКОВІ ОЦІНКИ
ВПЛИВУ НА БІДНІСТЬ : аналітичний звіт**

UNICEF. Київ, 2020. 8 с.

COVID-19 — унікальна криза в тому сенсі, що її соціально-економічний вплив сильно залежить від результатів реалізації стратегій щодо охорони здоров'я,

подолання пандемії та карантину. Незважаючи на високий ступінь невизначеності, ми подаємо перші прогнози впливу COVID-19 на бідність, зокрема бідність дітей, і на найбільш уразливі категорії населення України. Ці результати отримані шляхом мікромоделювання на основі обстежень умов життя домогосподарств (ОУЖД). Цей звіт є «живим» документом, який регулярно оновлюватиметься в міру надходження нової інформації.

А. Айвазов, Н. Бородчук, Н. Сітнікова, В. Старіков
ПОМ'ЯКШЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ
НАСЛІДКІВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ВРАЗЛИВИХ
ДІТЕЙ ТА ВРАЗЛИВІ СІМ'Ї : аналітична записка:
рекомендовані заходи соціального захисту

UNICEF. Київ, 2020. 24 с.

Світовий досвід свідчить, що будь-яка криза закінчується. Криза, пов'язана з пандемією COVID-19, також закінчиться, тому важливо заздалегідь підготуватись до нівелювання можливих ризиків. Наше головне завдання — звести до мінімуму соціально-економічні наслідки кризи з позицій захисту прав дитини. Перед Україною постають виклики щодо послідовного здійснення реформ, забезпечення макроекономічної стабільності, стимулювання економічного зростання, відповіді на конфлікт у східних регіонах країни, що триває. Цю аналітичну записку розроблено для надання уряду України стислого аналізу ситуації з рекомендаціями щодо подальших дій для пом'якшення впливу COVID-19 і спричиненого ним економічного спаду на вразливих дітей та вразливі сім'ї. Рекомендації базуються на висновках аналізу поточної соціально-економічної ситуації, досвіду інших країн, який накопичено за останні місяці, та світової практики надання ефективної допомоги.

GLOBAL WAGE REPORT 2020–21: WAGES
AND MINIMUM WAGES IN THE TIME OF COVID-19 : report

ISBN 978-922-031-948-2 (Print)

ISBN 978-922-031-945-1 (Web PDF)

ISBN 978-922-031-946-8 (ePub)

ISBN 978-922-031-947-5 (Kindle)

International Labour Office. Geneva, 2020. 212 p.

This ILO flagship report examines the evolution of real wages around the world, giving a unique picture of wage trends globally and by region. The 2020–21 edition analyses the relationship of minimum wages and inequality, as well as the wage impacts of the COVID-19 crisis.

The 2020–21 edition also reviews minimum wage systems across the world and identifies the conditions under which minimum wages can reduce inequality. The report presents comprehensive data on levels of minimum wages, their effectiveness, and the number and characteristics of workers paid at or below the minimum. The report highlights how adequate minimum wages, statutory or negotiated, can play a key role in a human-centred recovery from the crisis.

“The Global Wage Report is central to the analysis of wage trends and labour market developments as well as to the theoretical debate about the role of labour in the economy. It is an indispensable publication for economists, trade unionists, employers and the interested public” — Hansjörg Herr, Berlin School of Economics and Law.

SOCIAL DIALOGUE, SKILLS AND COVID-19 : report

Organisation for Economic Co-operation and Development, Global Deal for Decent Work and Inclusive Growth, International Labour Office. Geneva, 2020. 202 p.

This second Global Deal Flagship Report illustrates the importance of social dialogue in managing the consequences of the coronavirus (COVID-19) pandemic, as well as the benefits of involving social partners in adult-learning systems to prepare for the future of work.

This Global Deal Flagship Report 2020 is the result of a collaborative work between the International Labour Organization (ILO), the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) and the Global Deal Support Unit, which has been hosted by the OECD since 2019. Chapters were authored by Ronald Janssen of the Global Deal Support Unit (Chapter 1), staff from the teams of the ILO listed below (Chapter 2), Glenda Quintini of the OECD (Chapter 3), and by Ronald Janssen and Andrea Marinucci of the Global Deal Support Unit (Chapter 4).

First and foremost, the Global Deal Support Unit would like to extend its sincere thanks to these authors, as well as to those who contributed from the ILO Governance and Tripartism Department (GOVERNANCE), the Social Dialogue and Tripartism Unit (DIALOGUE), the Skills and Employability Branch (SKILLS), the Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch (INWORK), and the OECD Directorate of Employment Labour and Social Affairs, with particular thanks to the Skills Analysis and Policies Division, and the Office of the Secretary-General.

The report has also benefitted from valuable advice and suggestions made by the Global Deal Senior Advisors and the OECD Employment, Labour and Social Affairs Committee (ELSAC). The Global Deal Bureau, comprising the Government of Sweden, the ILO and the OECD, have also provided practical suggestions and guidance.

Julie Harris edited the report and Leon del Monte is responsible for the design and layout.

Finally, the Global Deal Support Unit wishes to express its gratitude to the Government of Sweden for their generous and continued financial support, without which this report would not have been possible.

СЛОВО ПРОЩАННЯ. ПАМ'ЯТІ А. Г. ВИШНЕВСЬКОГО ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

На 86-му році життя відійшов у вічність відомий демограф, доктор економічних наук, професор, видатна особистість **Анатолій Григорович Вишневський**.

Анатолій Вишневський народився 1 квітня 1935 року в м. Харкові. У 1958 р. закінчив економічний факультет Харківського державного університету за спеціальністю «Статистика». Працював у Харківській філії інституту «ДІПРОМІСТО». У 1962—1966 рр. навчався в аспірантурі Науково-дослідного і проектного інституту містобудування Держбуду УРСР (Київ). 1967 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Міські агломерації і економічне регулювання їх зростання (на прикладі Харківської агломерації)». Від

1967 р. працював у відділі демографії Інституту економіки АН УРСР у м. Києві. У 1971 р. Вишневський переїхав до Москви й почав працювати у відділі демографії НДІ Центрального статуправління СРСР. Надалі керував Центром демографії та екології людини при Інституті народногосподарського прогнозування Академії наук. З 2007 р. працював у Вищій школі економіки, був членом Вченої ради та завідувачем Науково-навчальної лабораторії соціально-демографічної політики в Інституті демографії ВШЕ. Згодом А. Г. Вишневський був директором Інституту демографії Науково-дослідного університету ВШЕ.

Анатолій Григорович Вишневський — видатний демограф-теоретик, який одним із перших у СРСР почав розвивати концепції «демографічної революції» і «демографічної модернізації». Вчений уособлює собою епоху в історії європейської демографічної науки, епоху енциклопедичних знань, сміливих теоретичних узагальнень, уміння працювати в умовах обмеженої інформації, віри у велику суспільну значущість демографії.

Дослідник Анатолій Вишневський сформулював постулат про те, що населення є підсистемою суспільства, яка самооновлюється, а демографічні процеси автономні і розвиваються за своїми власними законами. Демографічні зміни він розглядав як найважливіший фактор розвитку суспільства і одним з перших

почав писати про проблеми, до яких громадська думка і політики звернулись із запізненням. Це проблеми демографічного старіння, природи низької народжуваності, глобальних змін у демографічному розвитку і міграційних процесів, змін, що відбуваються в сім'ї, можливості й межі управління демографічними процесами, міжпоколінські взаємодії, наслідки демографічних змін для економічного розвитку та ін. Для демографів, соціологів, економістів, представників інших соціальних наук професор Вишневський завжди був взірцем блискучого демографічного мислення, що вмів підмітити демографічні детермінанти та розкрити демографічні закономірності в дуже різних соціальних процесах.

А. Г. Вишневський відомий не тільки як науковець, а ще й як людина високого інтелекту і культури, цікава творча особистість, письменник, історик літератури російського зарубіжжя, котрий отримував літературні нагороди — за романи «Перехоплені листи» (2001), «Життєпис Петра Степановича К.» (2014). Був головним редактором двох видань — інформаційного бюлетеня «Населення і суспільство» та електронного журналу «Демоскоп Weekly».

А. Г. Вишневський ніколи не поривав зв'язків з Україною, завжди охоче відвідував Київ, а також використовував будь-яку можливість побувати на своїй малій батьківщині, в Харкові. Він відгукувався на пропозиції взяти участь у наукових конференціях у нашому Інституті демографії та соціальних досліджень, популяризував результати через «Демоскоп», а на його роботах навчалося не одне покоління демографів. Він був вправним оратором і блискучим оповідачем, часто приїжджав до Києва з лекціями, виступав на телеканалах. Учені, досвідчені і початківці, а також і далекі від науки люди спеціально відвідували просвітницькі заходи, щоб послухати Вишневського.

Смерть Анатолія Григоровича Вишневського — це величезна, непоправна втрата для демографічної науки, для його колег, близьких і друзів, для всіх тих, кому поталанило свого часу спілкуватись й взаємодіяти з цим ученим і неординарною особистістю.

Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України збереже світлу пам'ять про видатного науковця і цікаву творчу особистість, фахівця і мудру людину — Анатолія Григоровича Вишневського.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотації. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним

бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилянь на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт

інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

**THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES
SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL
DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY**

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++,p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки**», Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++,p5172,3.html>.
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*

Технічний секретар редакційної колегії *Г. О. Москаленко*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т. О. Охмакевич*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 23.03.2021 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 11,54. Обл.-вид. арк. 11,87.

Тираж 130 пр. Зам. № 6267

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001